

*Их Монгол улсын 800 жил, Чингис хааны
мэндэлсний 840 жилийн ойд*

МОНГОЛЫН НУУЦ ТОВЧООНЫ ТАЙЛБАР

Оюут овогтой Дамдинбазарын Пүрэвдорж

Улаанбаатар 2001

Түүхийн шүлэг

Манай монгол улс маш эртний улс аа
Монголын яруу түүх магад их гэрэлтэй
Гэгээн наран мандсаар хангай говийг гийгүүлсэн
Хэдэн мянган жилээс бид энд оршоор
Хэдийнээ балар цаг таван мянган жилийн өмнө
Хойд газар оршиж хол ойрыг хувьсгасан
Хүннугийн үе хүрээд хүчирхэг улсыг мандуулсан
Хянган уулын тэндээс Тэнгэр уулыг тулсан
Энэхүү хүннугийн улс хоёр мянган жилийн тэртээ
Өмнө нанхиадыг сүрдүүлж, урт хэрмийг цогцлуулсан
Ромын улсыг хурч, европ дахиныг сандруулсан
Өөрийн дурсгалт зүйлээ монгол орондоо хойроосон
Сяньби Тубагийн монгол шастир түүхийг залгамжилсан
Түрк, Уйгартай нийлж төрөлх орноо сахисан
Харь хязгаарт, Хятан улсыг байгуулсан
Гадаадын дайсан алинд хэзээд эрэлхэг явсан
Хаан Чингисийн үед хамаг улсын тэргүүнд
Хөх монголын үрс хуяг дуулгаан засацгаасан
Хоромсого, саадаг агсаж хүлэг морио ташуурдсан
Холхи ойрыг нэгтгэж хүний түүхэнд манлайлсан
Мянган голыг гаталсан морин туурайн гавьяа
Найман зүгт мандсан эцэг, өвгийн гавьяа
Нармай төрийг байгуулсан дэлхий дахинд гавьяа
Манай өнгөрүүлсэн түүх хүн төрөлхтөнд гавьяа
Монгол хэмээх нэгэн нэр ертөнцийн чихнээ дуурсгалтай
Монголын тул хэмээх сэтгэл манай зүрхэнд холбоотой
Өсөхөөс сурсан үндсэн хэл орхиж болиггүй соёл мөн
Үхтлээ орших төрөлх нутаг салж болиггүй орон мөн.
Хангай дэлхий хэвээрээ атал хүний явдал их хувирсан
Хойших мөрийг харж урагших замыг давшилттай
Харийн хөнөөл хэтрэхэд үндэсний хувьсгал гарсан шүү
Түмэн оны энхийг ийнхүү тэмцэн бүтээнэ.

1936

Д.Нацагдорж. Зохиолууд. УБ. 1981. Намрын 192-193 тал, *эгт.тээ* гэдэг үгийг *үхтлээ* гэж үзлээ.

БНМАУ
УЛСЫН НИЙТИЙН
НОМЫН САН

65694/05 X

Монгол хэл

Чихину чимэг болсон аялгуу сайхан монгол хэл
Чин зоригт өвгөд дээдсийн минь өв их эрдэнэ
Сонсох бүр яруу баялгийг гайхан баясаж
Сод их билэгт түмэн юүгэн бишрэн магтмуу би!
Урьдын бэрх цагт улс монголынхоо хэт заяаг
Үйтгарлан бодоход урам зоригийг мину сэргээсэн,
Өөдлөн дэгжихийн төгс хувьтайд нь итгүүлсэн
Өрнөн мандахын шинж бүрдсэн өвгөдийн минь хэл!
Мөрөн гол цутгалант, ширгэшгүй их далай мэт
Мөнхөд үр ач нарын залгамжаар бадранхан дэлгэрч
Хөндий цээжинд орогч бүгдийг нэвтрүүлэх чадалт
Хөгжим мэт яруу баясгалант монгол хэл минь!
Өсөх наснаас өтлөх насан хүртэл чам юугаан судлан
Өдөр бүр үгсийн эрдэний чинь баярлан түүнэм
Түмэн түмэн үеийн оюун билгийн үлэмж сангийн үүдий чинь
Түлхэх бүр сэтгэл сэргээж, магнайн үрчлээ тэнийнэм!
Түгшүүрт бэрхийг даван туулсан баатар түмний минь
Түвшинээ соёл эрдэнэ юүгээн мандуулахын гэгээн улирал нээгдсэнд
Сэлбэлгүй сэцэн оюутан, хэл юүгээн энхрийлэн хөгжүүлж хэмээн
Сэтгэл урмас бадран бахадмуу, үсэн буурал өтгөс би!
Хутаг өлзий бүрдсэн, хувь их заяат түмний минь
Хурц авьяаст хөвгүүд дүү нар, халуун элэгтэн хотлоор
Эгшигт сайхан монгол хэл юүгээн нэн хайрлан дээдлэж,
Энхрийлэн бадруулахын бат зориг төгс юутай сайхан!
Чихину чимэг болсон аялгуу сайхан монгол хэл
Чин зоригт өвгөд дээдсийн минь өв их эрдэнэ
Сонсох бүр яруу баялгийг гайхан баясаж
Сод их билэгт түмэн юүгэн бишрэн магтмуу би!

Гарчиг

1. Оршил	5
2. Бөрт чоно, Гоо марал хоёр түүхэн хүн болох нь	10
3. Чингис хааны төрсөн он, сар, өдрийг батлан өгүүлэх нь буюу Чингис хааны гурван чухал он	29
4. Монголын нууц товчоо ба бусад түүхэн сурвалжисын Чингис хааны төрсөн жил зэрэг чухал он, үйл явдлын товчоон	46
5. Есүхэй баатар хан болох нь	51
6. Тэмүжин Хамаг монгол аймаг ба Их Монгол улсын хан болсон нь	57
7. Чингис хааны язгуур буюу угийн бичиг(мод)	84
8. Чингис хааны өөд болсон нь	99
9. Монголын нууц товчоог бичиж дууссан оны тухай	103
Иш татсан номын жагсаалт	109

Оршил

Энэ бяцхан номыг түүх, ялангуяа монголын нууц товчоо, Чингис хааныг сонирхогч хүн бүхэн, юуны өмнө сурагч, оюутан, багш нар сонирхон уншина гэж итгэж байна.

Их зохиолч, түүхч Боржигин овогтой Д.Нацагдорж гуай маань “Миний нутаг” гэдэг алдарт шүлэгтээ эх орныхоо уул ус, ургамал амьтан, уурхай баялаг, хөх тэнгэр, хөрст этүгэн (газар), хүн ард, аж амьдралыг нь магтан дуулж, бахдан баясаж, элэнц хуланцын минь хадгалж ирсэн, хүннү, сүнкүгээс төр улстай, хэн ч халдашгүй хэзээний бидний нутаг гэдгийг нотлон өгүүлж:

“.. Энэ бол миний төрсөн нутаг

Монголын сайхан орон”

гээж бахархан шүлэглэсэн төдийгүй бас нас барахынхаа урьд жил 1936 онд

“Манай монгол улс маш эртний улсаа

Монголын яруу түүх магад их гэрэлтэй”

гээж гэрэлтэй сайхан үгээр эхэлж, итгэлтэй сайхан өгүүлж, баттай сайхан хэлж, урамтай сайхан шүлэглэж, “таван мянган жилийн өмнө” оршиж, “Хүннүгийн үе хүрээд хүчирхэг улсыг мандуулсан” гэж анх төр улсаа байгуулсан төдийгүй мандан бадарч, цэцэглэн хөгжиж, хөрш “Нанхиадыг” сүрдүүлж, урт хэрмийг цогцдуулж, бүр “Ромын улс хүрч” Европ дахиныг сандарган явж, Чингис хааны үед мөн мандан бадарч, “Холхи ойрыг нэгтгэж, хүний түүхэнд манлайлсан” гэж бичээд, цааш нь:

“Мянган голыг гаталсан морин туурайн гавьяа

Найман зүгт мандсан эцэг, өвгийн гавьяа

Нармай төрийг байгуулсан дэлхий дахинд гавьяа

Манай өнгөрүүлсэн түүх хүн төрөлхтөнд гавьяа

*Монгол хэмээх нэгэн нэр ертөнцийн чихнээ дуурсгалтай
Монголын тул хэмээх сэтгэл манай зүрхэнд холбоотой
Өсөхөөс сурсан үндэсний хэл орхиж болиггүй соёл мөн*

*Үхтэлээ орших төрөлх нутаг салж болиггүй орон мөн” гэж уран
яруу, үнэн зөв, сэтгэл баясган, итгэл төрүүлэн, урам сэргээн, ухаан бадруулан
тархинд үлдэж, зүрхэнд шингэтэл өгүүлсэн байна.*

*Нацагдорж гуай маань бараг хүүхэд наснаасаа эхлэн хувьсгалт төр,
засаг, түмэн олондоо бие сэтгэлээ дайчлан, хүч чадлаа шавхан үйлчилж ирсэн
хэдий ч бусад олон гэмгүй эрдэмтэдийн адил хилс хэрэгт гүтгэгдэж шоронд
сууж, шороон дээр хэвтэж, эхнэр хүүхдээсээ хол, сэтгэл санаа нь шаналж,
итгэл алдрам байдалд байсан хэдий ч эх орныхоо эх түүх, эх нутаг, эрдэмт
дээдсээрээ бахдан бахархах сэтгэл нь хэвээрээ, хойч ирээдүйд нь итгэх, зовох
хоёр нь хосолж байсан юмуудаа гэлтэй. Тиймээ төр засаг, түмэн олондоо
“хойших мөрийг харж урагиух замыг давшилттай” гэж гэрээс, захиагаа
захьсан мэт.*

*Ийнхүү хүн төрөлхтөнд гавьяа болсон гайхамшигт түүхтэй ард
түмэн тийм ч олон бус буй заа. Монгол улсын төр ёсны тухай хамгийн бүрэн
дүүрэн, үнэн зөвөөр өгүүлсэн нь “Монголын нууц товчоо” билээ.
“Монголын нууц товчооны тайлбар” хэмээх ерөнхий нэртэй 8 өгүүллийг
униших уншигч танаа баярлаж байгаагаа илэрхийлье.*

*Монголын нууц товчоо бол монголын ард түмний оюуны бүтээл, хүн
төрөлхтөний оюуны санд оруулсан хувь нэмэр гэдгийг албан ёсоор хүлээн
зөвшөөрч НҮБ-ын Боловсрол, шинжлэх ухаан, соёлын асуудал эрхэлсэн
байгууллага (ЮНЕСКО)-ийн 1989 оны VI/13-ны өдрийн Парист хуралдсан
131-р хуралдааны тогтоолд “уран сайхан, гоо зүй, яруу найргийн шинж чанар,
хэлний баялаг, өвөрмөц онцлог нь уг зохиолыг дэлхийн аман зохиолын алтан
сан” болгосныг тэмдэглэж “Монголын нууц товчоо”-г дорно дахины түүх,*

*утга зохиолын агуу их дурсгал хэмээн нандигнан үзэж, 750 жилийн турш
Монгол болон төв азийн бусад орны түүхийн чухал эх сурвалж болгон
ашигласаар ирснийг хүлээн зөвшөөрч, “Монголын нууц товчооны 750 жилийн
ойг 1990 онд өргөн тэмдэглэхийг ... (ЮНЕСКО)-ийн гишүүн орнуудад
уриалсугай”, Mongolia, vol 1(22) 1990 номын 344-р тал гэсэн билээ.*

*Манай нэрт эрдэмтэн Ц.Дамдинсүрэн гуайн орчуулга кирилл үсгийн
хэвлэлийг малчин авга ахынд байхад (1962 оноос өмнө) анх харж сонирхож
билээ.*

*Нууц товчооны өгүүлбэр бүр монгол түүх, монгол зан заншлын чухал баримт
болно.*

*Эхний өгүүлэлд, 1-р зүйлийн ердөө 3 өгүүлбэрд өгүүлснийг л хэрэг дээрээ
тайлбарласан юм. Монголын нууц товчооны жинхэнэ монгол эх дэвтэр (бичиг)
байхгүй, харин монгол хэлээр бичсэн эх бичгийг хятад дүрс үсгээр галиглан
бичсэн 3 зүйл эх бичиг байдаг. Энэ гурвын аль нэгээс уйгаржин монгол, шинэ
бичиг, латин бичгээр буулгасан эх (сийрүүлэл), одоогийн монгол хэлний
орчуулгын 11 номоос иш татан өгүүлсэн. Бас 3 номын 1§-ийг дам иш татлаа.
Үнэндээ бол 1§-ийг уншсан хэнд ч Бөрт чоно, Гоо марал нь хүний нэр гэдэг нь
ойлгомжтой боловч анх нийтэд дэлгэрсэн хятад орчуулгад чоно, буга гэж
хүн бус адгуус болгож “залгалдаж” гэх маягаар өгүүлснээс үүдэн, тэрхүү
товч орчуулгыг И.Кафаров гуай оросоор орчуулан 1866 онд хэвлүүлснээр орос
болон өрнө дахины эрдэмтэд түүгээр монголын нууц товчоотой эхэлж
танилцаж, Кафаров “Бөрт чоно” “Гоо марал” гэх гүйгээр нэрийг бас орчуулж
“Бурый волк и Сивая лань” гэснээс Бөрт чоно, Гоо марал хоёрыг адгуус гэж
ойлгох болсон. Монголын нууц товчооны 11 номын сийрүүлэг, орчуулга бас
Бөрт чоно, Гоо маралыг дурдсан түүхийн 10 гаруй сурвалжийн алинд ч Бөрт
чоно, Гоо марал хоёрыг адгуус гэсэн санаа огт байхгүйг “Бөрт чоно, Гоо
марал хоёрын хүн” болохын гэрч баримт болгон өгүүлсэн. 13 ишлэлээс*

сийрүүлэг, орчуулгын ялгааг ойлгож, сийрүүлгээс үндсэн эхийн онцлогийг мэдэрч, ганц үгний илүү дутуу ямар нөлөөтэйг ухаарч аваасай гэж ерөөс эхлэн үзэгч сурагч, оюутан, жинхэнэ эх бичигтэй ажиллаж сурахад тань тус дэм үзүүлэхийг гол болгож, иш татахдаа аль болохоор уг эхийг баримтлахыг хичээсэн бөгөөд зарим хүнд, ойлгомжгүй үгийн ард эрдэмтдийн тайлбарыг хаалтанд хийсэн юм. Ийм ч учраас нууц товчооны 1-р зүйлийн 13 ишлэл, монголын түүхэн арван хэдэн сурвалжаас эхний хоёрыг арай дэлгэрэнгүй, бусдыг хураангуйлан иш татан өгүүлсэн юм. Энд тэмдэглэхэд Өвөр Монголын олон эрдэмтэн (миний олж уншсанаар нэгээс бусад нь) Бөрт чоно, Гоо марал хоёрыг түүхэн хүн гэдэгт огт эргэлздэггүй төдийгүй зарим нь бүр адгуус гэдгийг доромжлол гэж үзэж байна.

Хоёрдахь “Чингис хааны төрсөн оныг магадлан өгүүлэх нь..” өгүүлэлд мөн 18 түүхийн сурвалжийг баримт болгон “усан морин жил (1162он)” гэдгийг иш татсанаараа нотлон өгүүлж байгаа минь тэр юм. Энд Чингис хааны төрсөн жил, сар, өдөр, цагийг өгүүлсэн Лу.Алтантовчийн мэдээллийг би Чингис хааны амьд ахуйд Елюй Чу Цай магадлан тогтоосон мэдээлэл байх гэж бодож байгаа билээ.

Ер нь Чингис хаан насаа мэдэж байсан нь тодорхой. Учир нь Нууц товчоонд 9 настай бүхүйд гэх мэт дурьдсан ба төрсөн нь түүхэн чухал үйл явдал татарыг байлдан дагуулж ирсэнтэй холбоотой тул, түүнийг олон хүн мэдэж байсан байж таарна. Нөгөө талаар бас “нөж атган төрсөн” онцлогтой, “Монголын нууц товчоог” лав тахиа жил-1201 оноос өмнө бичиж эхэлсэн байж таарна. 1201 оноос эхлэн үйл явдлыг жил жилээр өгүүлэх болсон нь түүхэн нарийн тодорхой өгүүлж байгаа хэрэг, түүхийн маш чухал ухагдахуун болох “цаг хугацааг” сайнаар ухаарч ашиглаж байгаа хэрэг. Иймд Чингис хааны төрсөн жил, сар, өдөр тодорхой байсан гэдэгт эргэлзэх аргагүй байна. Гэхдээ үүнийг хүн бүхэнд зарлачихсан гэсэн үг бус харин ч

нууц, цөөн тодорхой хүн мэдэх, магадгүй бусдыг төөрөгдүүлэх худал нас, жил тархаасан байж ч мэднэ.

Чингис хааны төрсөн жил зэрэг чухал он, үйл явдлын товчоонд төрсөн жил, сүй тавьсан, Бөрт үжинтэй гэрлэсэн жил, Хамаг монгол ба Их Монголын хан болсон он, нас барсан он жилийг түүхийн 21 сурвалж иш татан мэдээлэв. (талын дугаар заав.)

“Есүхэй баатар хан болох нь” өгүүлэлд Нууц товчоо, Судрын чуулган, Богдбаатар биеэр дайлсан тэмдэглэл, Лу.Алтан товчийг иш татан Есүхэй баатар сонгогдоогүй хаан байсныг батлан өгүүлсэн.

“Тэмүжин Хамаг монгол аймаг ба Их Монгол улсын хан болсон нь” өгүүлэлд Хамаг Монголын хан болсон оныг 1189 (шаргачин тахиа) жил гэдгийн оронд усан барс 1182 он дэвшүүлэв.

Чингис хааны язгуур буюу угийн бичигт (бас угийн мод, гэрийн үеийн түүх ч гэдэг байна) Л.Алтан товч зэрэг бон сурвалж бичгийг харьцуулж үзээд Монголын нууц товчоонд Чингис хааны дээд 22 үеийг тоочсоныг энд 23 үе болгож, Хабиц баатарын дараа Бэгур баатрыг нэмэв.

Монголын нууц товчоо, Хураангуй алтан товч, Лу.Алтан товч, Эрдэнийн товч, Судрын чуулган, Юан улсын түүх дэх Чингис хааны дээдсийн үе залгамжийг гурав гурваар зэрэгцүүлэн бичив. Гоо бусгүйн шинж бичив.

“Чингис хаан өөд болсон нь” өгүүлэлд хамгийн үнэн, зөв мэдээлэл болох нууц товчооны мэдээллийг өгүүлсэний гадна манай зарим сурвалжийн гуйвуулсан “нууц орныг гэмтээсэн” зэргийг шүүмжлэн өгүүлэв.

Бөрт чоно, Гоо марал хоёр түүхэн хүн болох нь

1. Бөрт чоно, Гоо марал хоёрын анх өгүүлсэн нь
2. Бөрт хуа үгийн утгыг өгүүлэх нь
3. Бөрт чоно, Гоо маралыг чоно, буга гэж үзсэнийг эсэргүүцсэн нь
4. Бөрт чоно, Гоо маралыг адгуус болгох сэжүүр нь
5. Бөрт чоно, Гоо маралыг хүн гэж ойлгож байсан гадаад баримт
6. Монголын 13 түүхэн сурвалж Бөрт чоно, Гоо маралыг хүн гэж үздэгийн баримт болох нь
7. Өөр үзэл бодол
8. Хүннүгийн Модун шанью хаан ба боржигид овогтон хиад ястны сүлдэр буюу сүлд шонхор шувуу болох нь

Монголын ард түмний бахархал, манай ууган бөгөөд хамгийн эртний (1240 оны) түүхэн сурвалж болох "Монголын нууц товчооны" 1 дүгээр зүйлд Бөрт чоно, Гоо марал хоёрыг анх өгүүлсэн байдаг. Монголын нууц товчооны жинхэнэ эх дэвтэр өнөө хүртэл бидэнд олдсонгүй ээ. Харин Даймин (Их мин) улсын анхны хаан Хун ү-гийн хаанчлалын (1368-1398 оны) үед монгол үг бүрийг хятад дүрс үсгээр галиглан буулгасан дэвтэрд (хятад үсгийн галиг буюу авианы орчуулга гэдэг) бараг үг бүрийн хажууд хятад хадмал орчуулга (хажуугийн орчуулга гэдэг) хийж, зүйл бүрийн эцэст утгын товч орчуулга (ерөнхий орчуулга гэдэг) хийсэн модон барын хэвлэлийн 3 зүйлийн дам хуулга үлджээ.

Монголын нууц товчооны сийрүүлэг, орчуулгын 15 номоос (3 номынхыг дам иш татна) 1-р зүйлийг сийрүүлж бичье.

Монгол бичгээр бичсэнийг одоогийн дуудлагаар буюу одоогийн дуудлагад ойртуулсхийн буулгав. Хаалтанд зарим онцлог үгийн тайлбар хийв.

1. Чингис хааны язгуур дээр тэнгэрээс заяат төрсөн Бөрт чоно ажгуу. Гэргий нь Гоо марал аж. Тэнгис гэтэлж ирэв. Онон мөрнөө тэргүүнээ Бурхан

халдунаа нутаглаж төрсөн Батцагаан ажгуу. (Цэндийн Хандсүрэн. Цэнд гүн ба монголын нууц товчоо. УХГ. УБ.1997 номын 53-р тал. Цэнд гуай 1917 онд сийрүүлж хятад товч орчуулгын нь монголоор орчуулжээ. "Юан улсын нууц түүх. Тэргүүн дэвтэр" гэж эхэлдэг. (53-р тал))

2. Өвөрмонголын хорчины Бөх-Хишигийн 1932-1936 онд монголчилон бичиж Хайлу дор 1940 онд "Монголын нууц товчоон" нэрээр хэвлүүлсэн номондоо "Дээр тэнгэрээс заяат төрсөн Бөрт чоно ажгуу. Гэргий нь Гояи (Гойаи) марал ажигуй. Тэнгисийг гэтэлж ирэв. Онон мөрний тэргүүнээ Бурхан халдунаа нутаглаж төрсөн Батачахан ажгуу". (Элдэндэй, Ардажав сийрүүлэн тайлбарлав. Монголын нууц товчоон-сийрүүлэл тайлбар. Өвөр монголын Сурган хүмүүжлийн хэвлэлийн хороо. 1986. номын 12,13-р тал)

3. Өвөрмонголын Хөлөн бойрын шинэ баргын Хуасай Дугаржав. Чингис хааны ожагур (язгуур) дээр тэнгэрээс заяат төрсөн Бөрт чоно ажгуу. Гэргий Гоаи (Гоо) марал ажигай (ажгуу). Тэнгис гэтэлж ирэв. Онон мөрний тэргүүнээ Бурхан халдунаа нутаглаж төрсөн Батачихан ажгуу. (Өмнө дурдсан Элдэндэй, Ардажав гуай номын 9-р тал. Хуасай Дугаржав гуай, Японы Хаттори Широтой хамт "монголын нууц товчооны" I бүлгийг 1939 онд хэвлүүлжээ; түүний 1§).

4. "Чингис хааны язгуур дээр тэнгэрээс заяат төрсөн Бөртэ - чино, гэргий Гуа маралын хамт тэнгис далай гэтэлж ирээд Онон мөрний эх Бурхан халдун ууланд нутаглаж Батцагаан гэдэг нэгэн хөвгүүнийг төрүүлжээ." (Монголын нууц товчоо. Дөрөв дэх хэвлэл. (хуучин монгол хэлнээс одоогийн монгол бичгийн хэлээр Цэндийн Дамдинсүрэн орчуулав.) УБ. 1990. номын 25-р тал. "Шинжлэх ухаан" сэтгүүлийн 1941 оны 1-рт оршил, I-III бүлэг нь анх хэвлэгджээ).

5. Ордосын Хишигбат (Монголын нууц товчоон) 1941. Чуулалт хаалга

(орчуулга). "Дээд тэнгэр Берт чоно хэмээх хүнийг төрүүлсэн хойно Гоо марал хэмээх охиныг гэргий болгон авч тэнгис нэрт далайг гэтлэж Онон нэрт голын эхэнд бүхүй Бурхан халдуна нэрт уулын өвөрт хүрч нутаглан суувай. Нэгэн хөвүүн төрснийг Батцагаан хэмээбэй" (2-т өгүүлсэн Элдэндэй гуайн номын 16-р тал)

6. Харчин баруун хошууны Алтан- Очир. Монголын нууц товчоо.1941. Чуулалт хаалга." Чингис хааны язгуур дээр тэнгэрээс заяат төрсөн Берт чоно ажгуу. Гэргий нь Гоо марал ажухуй. Тэнгис гэтэлж ирэв. Онон мөрний тэргүүн Бурхан Халдунаа нутаглаж төрсөн Батцагаан ажгуу." (өмнө дурдсан Элдэндэй гуайн номын 18-р тал).

7. "Чингис хааны язгуур дээр тэнгэрээс заяат төрсөн Бертэ чоно ажгуу. Гэргий нь Гохай марал ажихай. Тэнгис гэтэлж ирэв. Онон мөрний тэргүүнээ Бурхан халдунаа нутаглаж төрсөн Батачи хан ажгуу". (Б.Сумъяабаатар. Монголын нууц товчоон. үсгийн галиг. УБ. 1990 номын 7,8 дугаар тал. (Широтари Куракичийн 1942 оны сийрүүлэг)).

8. "Чингис хааны язгуур дээр тэнгэрээс заяат төрсөн Бертэ чоно ажгуу. Гэргий нь Хоай марал ажихай. Тэнгис гэтэлж ирэв. Онон мөрний тэргүүнээ Бурхан халдунаа нунтаглаж (нутаглаж) төрсөн. Бадачи хан ажгуу." (Монголын нууц товчоон. Тэргүүн. Баяр галиглав. Хоёрдахь хэвлэл. Өвөрмонголын Ардын хэвлэлийн хороо.1998. Анх 1981 онд 3 дэвтэр болгон хэвлэжээ)

9. "Чингис хааны язгуур дээр тэнгэрээс заяат төрсөн Берт чоно, гэргий нь Гоо марал гэж байжээ. Тэд тэнгисийг гэтлэн нүүж ирээд Онон голын эх Бурхан халдун ууланд нутаглаж Бадачи хан гэх нэгэн хүүтэй болов.

("монголын нууц товчооны харгуулан хянасан дэвтэр. Хуасай Дугаржав. Өвөрмонголын Соёлын хэвлэлийн хороо. 1984" орчуулга номын оршлын дараах 1-р тал).

10. Чингис хааны *hijaug* (язгуур) дээр тэнгэрээс заяат төрсөн Бертэ чоно ажгуу. Гэргий нь Хоай марал ажи ай. Тэнгис гэтэлж ирэв. Онон мөрний тэргүүнээ Бурхан халдунаа нутаглаж төрсөн Батачиган ажгуу. (монголын нууц товчоо. Латин галиг. Т. Дашцэдэн.УБ. 1985 номын 10 дугаар тал)

11. "Чингис хааны язгуур нь дээд тэнгэрээс заяат төрсөн Бертэ чоно гэргий Хоо марал ажи. Тэнгис гэтлэн ирж Онон мөрний эх Бурхан халдунд нутаглаж хөвгүүн Батачи ханыг төрөв." (Шинээр орчуулан тайлбарласан. Монголын нууц товчоо.Мансан. Өвөрмонголын Ардын хэвлэлийн хороо. 1985 номын гарчгийн дараах 3 дугаар тал).

12."Чингис хааны ожагур (язгуур) дээд тэнгэрээс заяат төрсөн Бертэ чоно ажгуу. Гэргий нь Хухай марал ажи ай. Тэнгис гэтэлж ирэв. Онон мөрний тэргүүнээ Бурхан халдунаа нунтаглаж төрсөн Бадачи хан ажгуу." ("Монголын нууц товчоон сийрүүлэл-тайлбар. Элдэндэй, Ардажав сийрүүлж тайлбарлав. Өвөрмонголын Сурган хүмүүжлийн хэвлэлийн хороо. 1986" номын удиртгалын дараах 1 дүгээр тал)

13. "Чингис хааны язгуур дээр тэнгэрээс заяат төрсөн Бертэ чоно ажгуу. Гэргий нь Хухай марал ажи ай. Тэнгис гэтэлж ирэв. Онон мөрний тэргүүнээ Бурхан халдунаа нунтаглаж төрсөн Батачи хан ажгуу." (Монголын нууц товчоон. Ихэмянгудай Иринчиний сэргээлт. Өвөрмонголын Их сургуулийн хэвлэлийн хороо. 1978. Хөхө хот. номын "монголын нууц товчоон" хэсгийн 1 дүгээр тал)

14."Чингис хааны язгуур дээр тэнгэрээс заяат төрсөн Бертэ Чинба ажгуу. Гэргий нь Хубай марал ажихай. Тэнгис гэтэлж ирэв. Онон мөрний тэргүүнээ Бурхан халдунаа нунтаглаж төрсөн Бадачи хан ажгуу." (Монголын нууц товчоон. Худам монгол бичгээр сийрүүлсэн Ш.Гаадамба. УБ. 1990. номын 7 дугаар тал. 222-р тал дахь, 9-р тайлбартаа "Хубай Марал гэдэг нь Ухаа Марал (эм буга) гэсэн")

15. "Чингис хааны язгуур дээр тэнгэрээс заяат төрсөн Бөртэ чоно ажгуу. Гэргий нь Хоо марал ажээ. Тэнгис гэтэлж ирэв. Онон мөрний эхин Бурхан халдунд нутаглаж төрсөн Бадачи хан ажгуу." (Монголын нууц товчооны орчуулга, тайлбар. Далантайн Цэрэнсодном. УБ. 2000. номын 31-р тал. Энэ номыг анх 1993 онд Бээжинд монгол бичгээр хэвлүүлжээ.)

Энд дурдан байгаа Бөртэ чоно Гоо (Гояай, Гоай, Гуа, Гохай, Хоай, Хоо, Хухай, Хубай) марал хоёр нь хүний нэр гэдэг нь ойлгомжтой юм. Бөрт нэрийг Цэнд гүн "Бөртө" гэж бусад нь "Бөртэ" гэж галигласан.

Харин бөртэ, гоо (гуа,....., хуа) хоёр үгийн утгыг авч үзье.

1. "Аливаа цоохор юмыг цөм бөртө хэмээмой" ("Хорин нэгтийн тайлбар толь. Өвөрмонголын Ардын хэвлэлийн хороо. 1979." номын 278 дугаар тал)

2. "Бөрт цагаан, цайвар өнгө зүсэнд оролцсон хар бор толбо; бөрттэй цагаан, бөрттэй халиун. (Монгол хэлний товч тайлбар толь. Я.Цэвэл. УБ. 1966" номын 100 дугаар тал)

3. Адууны зүсэм буурал цоохор эрээн сэвхтэй холимогийг бөрттөй хэмээмой. (Хорин наймтын тайлбар толь. Намжилма эмхилэбэ. Өвөрмонголын Ардын хэвлэлийн хороо. 1994. номын 749 дүгээр тал) Энэ толийн 750 дугаар талд "Муухан үзэгдэх юмыг бөртиж хэмээмой." гэсэн.

"... Дундад эртний монгол хэлний гэрч баримтын зүйл анхаарбаас коа гэж байсан... Ордос аялгуунаа одоо коа гэдэг нь хоо болж, ойрад бүх аялгуунаа хоо, Ага буриад аялгуунаа хуа... зарим буриад аялгуунаа хуа... халхад тэр нь үе тонгорч ухаа болсон байна." (Б. Ринчөн. Монгол бичгийн хэлний зүй. Дэд дэвтэр. Авианзүй. ШУАХ. УБ. 1966. номын 216 дугаар тал) "Бөртэ гэж туркээр чоно, хуа марал гэж ухаа буга гэсэн үг." ("Ц.Дамдинсүрэн. Монголын уран зохиолын тойм. УБ.1957" номын 71 дүгээр тал). Энэ бүгдээс үзвэл гоо, гуа, гохай, хоай, хоо, хухай, хубай,

хуа үгийг ухаа гэж ойлгох нь зүйтэй байна. "Гоо сайхны" гоо гэж ойлгож байгаагүй харин өнгө зүсний ухаа гэж мөн бөртэ үгийг ч бас зүс гэж хятадууд ойлгож байсан байна. Энэ талаар хойно өгүүлнэ.

Бөртэ үгийг чоно гэж ойлгож болмооргүй байгаа нь өмнө дурдсан толийн тайлбараас тодорхой байна. Хэрэв чоно гэж ойлговол "Бөрт үжин" нь чоно үжин болоход хүрнэ. Нөгөө талаар бөрт гэсэн түрэг үгийн хоёрдахь утга нь " цагаан, саарал өнгө зүсэнд оролцсон хар бор толбо; Улаан нүдэн бөрт улаан морио унав (Гэс). (" О. Сүхбаатар. монгол хэлний харь үгийн толь. УБ. 1999 хоёр дахь хэвлэл" номын 52 дугаар тал) хар бор толбо, тодруулж хэлбэл, сэвх байна. "Нүүр дор өчүүхэн төдүй ургасан мэнгэний адил харавтарыг нь сэвхэ хэмээмой" гэж өмнө дурдсан "Хорин нэгтийн тайлбар толь" номын 540 дүгээр талд бичжээ. Иймд бөрт гэдэг нь сэвхтэй гэсэн утгатай байна. Бөрт үжин маань сэвхтэй үжин, Бөртгөлжин гэдэг нь бага зэрэг, ялимгүй сэвхтэй гэсэн үг байна. "Бөрт чоно" нь эрмэг зоригтой ов тов цоохор (сэвхтэй) эр хүн гэсэн утгатай. Хуа үгийн "Х" үсгийг монгол бичигт "Г" гэж уншиж болох тул " хуа "ыг "гуа" гэж ойлгохоор "гоо" гэж дуудна. Ийнхүү "Хуа марал" нь Гоо марал болжээ.

3.БНМАУ-ын ерөнхий сайд, БНМАУ-ын Бага Хурлын Тэргүүлэгчдийндарга асан А.Амар гуай "Монголын товч түүхдээ" " Бөрт чоно нь нэгэнт монгол хүн тул..... төдий л олныг өгүүлэх явдалгүй мэт санагдмой. Тийн атал зарим нэг түүхчин монголчууд нь өөрсдийн гарлыг чоно ба марал хэмээх адгуус амьтнаас гарав хэмээдэг хэмээн Бөрт чоно, Гоо марал хэмээхийг харин адгуус мэтээр өгүүлдэг баймой. Энэ нь Чоно, Марал хэмээх нэрээс ийнхүү сэжигдсэн хэрэг мэт бололтой. Монголчуудын заншлаар эдгээр болбоос хүнд Чоно ба Марал хэмээх нэр цол өгөх нь тэр үед байтугай одоо ч байх амой" гэжээ. (Монгол бичгийн 1934 оны хэвлэлийн 144,145 дугаар тал)

Байшонхор нас нөхцсөний дараа дүү нь гэргийтэй нь сууж гарсан хоёр хүүхэд нь Гэнд чоно, Өлөгчин чоно гэдэг. Энэ хоёрын удмынхан чонос овогтой байсан гэж Рашид-ад дин "Сурын чуулгандаа" бичсэн.

Хуасай Дугаржав гуай "XX зууны гучаад оны дунд ба сүүлчээр би..... Токио хотод суралцаж байхдаан гадаадын түүхчдийн зохиосон монголын түүхийн тухай хэд хэдэн дэвтрийг үзэхэд бараг монгол үндэстэн бол..." хөх чоно", "саарал буга" хоёроос үүссэн юм гэж бичиж байв. Үүнийг үзээд чоно, буга хоёроос хүн төрж үржих ёсон хаа байх вэ? Энэ бол монгол үндэстэнийг доромжилож байгаа хэрэг гэсэн санал төрөөд зарим хүмүүсээс асуухад "энэ бол эртний домог болно. Ямар ч үндэстэнд байдаг юм гэж хэлнэ. Гэвч энэ нь миний саналыг хангаж чадсангүй.

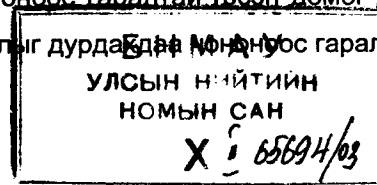
... Монголын нууц товчоо эхлэнгүүтээ "Чингис хааны язгуур дээр тэнгэрээс заяат төрсөн Бөртэ чоно, гэргий нь Гоо марал" гэж бичиж байна. Энэ нь даруй ямар чоно, буга биш хүний нэр болохыг тов тодорхой үзүүлж байна. Хажуугийн хадмал орчуулга бол өөр учир болно" гэж өмнө дурдсан Хуасай Дугаржавын 2 дахь номын 2,3 дугаар талд бичжээ.

"Монголын нууц товчооны" хятад галигийн уг дэвтэрд "Бөрт чоно" гэсний хажууд ... хөх өнгөт чоно, "Гоо марал" гэсний хажууд ... хуа өнгөт буга" гэж тэрчилэн ерөнхий орчуулгад нь "Тэнгэрээс төрүүлсэн нэгэн хөх өнгөт чоно, нэгэн хуа өнгөт буга лугаа залгалдаж ..." гэж бичиж байна. Энэ бол түүхийг гажуудуулж монгол хүнийг зориуд доромжилсон явдал болно. Учир нь зөвхөн монголын дээд болсон Бөрт чоно, Гоо марал хоёрхон нэрийг л утгачилан орчуулаад бус хэдэн зуун нэрийг огт орчуулсангүй бээр "хүний нэр" ... гэсэн тэмдэг зүүлт хийжээ. Харин нууц товчоонд адгуус амьтаны нэрээр нэрлэдэг нь зөндөөн буй." (Сайшаал. Чингис хааны товчоон. Дээд дэвтэр. Өвөрмонголын Ардын хэвлэлийн хороо. Хоёр дахь хэвлэл. 1991. номын 34 дүгээр талд Сайшаал гуай бичжээ. Энэ ном анх 1987 онд

хэвлэгдсэн)

4. "Бас улаан шугам буйг хоёр шугам татаж ялгаварлан тэмдэглэжүхүй. Улаан шугам нь хүний нэр" гэж өмнө 1 дүгээрт дурдсан Цэнд гүний номын 45 дугаар талд бичжээ. Гэтэл "Бөртэ чоно", "Ухаа марал" хоёрын ард хүний нэрийн тэмдэг давхар зураас тавиагүй ерөнхий орчуулгад нэрийг нь оруулсан ажээ. Чухам ийм учраас эрдэмтэд Бөртэ чоно, Ухаа марал хоёрыг хүн бус адгуус амьтан мэтээр ойлгох болжээ. Улмаар "чоно, бугыг" онгон шүтээн (тотем) болгожээ. Өмнө дурдсан Баяр гуайн хэвлүүлсэн хятад галиг бүхий номын "Чингис хааны язгуур" гэдгийн "Чингис"ийн ард хүний нэрийн тэмдэг, давхар зураас хийгээгүй байна. Оросын Бээжин дэх шашны төлөөлөгчдийн тэргүүн П.И. Кафаров Монголын нууц товчооны хятад товч орчуулгыг оросоор орчуулаж 1866 онд "Старинное монгольское сказание о Чингис-хане" нэрээр хэвлүүлснээр өрнө дахины эрдэмтэд монголын нууц товчоотой танилцаж эхэлжээ. Уг номонд 1 дүгээр зүйлийг оросоор орчуулсныг мөхөс би монголоор орчуулбал "Хөх чоно, Хувай марал хоёр цуг... Тэнгэс гэдэг ус гаталж Онон гэдэг голын оргилд хүрч Бурхан нэрт ууланд нийлж эвцэлдэж ертөнцөд Батачи хан нэрт хүн төрүүлэв". П.Б.Балданжапов. Altan tobci Монгольская летопись XVIII в. Улан-Үдэ. 1970. номоос орчуулав. Энд Бөрт чоно, Ухаа марал хоёрыг хүн гэж үзээгүй нь илэрхий байна. Судрын чуулганыг орос дээр орчуулсан Берёзин тайлбартаа "Палладиний орчуулгад Бөртэ чоно Гоо марал гэхийн оронд "Бурий волк и Сивая лань" гэжээ.

5. Ираны нэрт эрдэмтэн перс Рашид-ад-дин 1307-1311 онд Монолын Болд чинсан тэргүүтэй 6 монгол түүхчдийн хамт монголоор "судрын чуулган" гэдэг түүхийн алдарт бүтээл туурвижээ. Рашид-ад-дин түргүүдийг чононоос гаралтай гэсэн домог дурдсан боловч чухам монголчуудын гарлыг дурдагдсан номноос гаралтай талаар огт дурдаагүй төдийгүй "...

Бүх монгол овог Эргэнэ-хунд очсон хоёр хүнээс гаралтай. Эргэнэ-хунаас гарсан хүмүүсийн дунд Берт чоно нэртэй зарим овгийн тэргүүн, удирдагч бэхи байжээ. ... Берт чоно олон гэргий, хүүхэдтэй байжээ. Авааль гэргий Гоо маралын хүү нь Битеджи-Каан /Бадачи хан/ нь бүх хүүхдээс нь хамгийн азтай хаан ширээнд суужээ." "Записки Императорского археологического общества XVI. СПб. 1858" номын 4 дүгээр тал. Бэхи нь ноён гэсэн утгатай түрэг үг. Авааль гэргий нь анхны гэргий гэсэн үг.)

Мин улсын Лин Ди Хе 1579 онд бичсэн "Бүх үеийн хааны удам угсааны товчоон" номондоо "Монголын хаадын үе залгамж болон Чингис хааны товч намтрыг тоочсон бөгөөд Юан улсын дээдэс бол дээд тэнгэрээс заяат төрсөн Берт зүст хүн .. хуа өнгөт охиноос үүсэв гэж хэлсэн .. Ван Чи 1607 онд зохиосон номынхоо түүхэн хүмүүс бүлгийн Юан улсын хаадын үе залгамжийн зураг дор "Берт чоно, Хуа марал гэж хэлж байх .. Үүний хамт Ван чигийн 1608 онд зохиогдсон .. бичигт "Хүннүг таван төрөлтөнд хуваагаад нууц товчоонд гарах Берт чоно, Хуа марал, жич түүний хөвгүүн Батачи ханыг Хүннүгийн нэгэн төрөлтөн гэж тэмдэглэв". ("Монголын нууц товчооны судалгаа. Өвөрмонголын Ардын хэвлэлийн хороо. 1991" номын 557 дугаар талд Булаг гуай "Дундад улсын "Монголын нууц товчооны" судалгааны түүхчилсэн төлөв" өгүүлэлдээ бичжээ. Эндээс үзвэл: XVI, XVII зууны хятадын хоёр эрдэмтэн Берт чоно, Ухаа марал хоёрыг чоно буга гэж ойлгосонгүй харин хүн гэж ойлгосон нь тодорхой байна.

"Доссоны монголын түүх. Нэг. Өвөрмонголын Ардын хэвлэлийн хороо. 1988" номын /1824-1852 онд / армяны Д.Оссон бичсэн) 65-р талд "Онон, Хэрлэн, Туул зэрэг гол мөрний сав газраар нүүдэллэж сууж байсан хэдэн аймгийн түрүү нь Берт чоно гэдэг" гэсэн.

6. Манай элэнц хуланцын дээдэс юу гэж үзэж байсныг сонирхъя. Энд тэмдэглэхэд 1330-ны "Арван буянт номын цагаан түүх" хэмээн номоос

IV-XV зууны ганц түүхэн сурвалж/, эхлээд бараг бүх түүхэн сурвалжид Монголын хаадын язгуурыг энэтхэг, түвдийн хаадтай зохиомлоор холбон бичсэн байдаг нь манайд Бурхан багш Шигамунийн /Шагжамуны/ сургааль, улмаар төвдийн Зонхов богдын шарын шашин ихэд дэлгэрч монгол түмний оюуныг эзэмдэж байсантай холбоотой. Хубилай хааны номын багш, улсын багш цолтой Пагва лам /Лодойжалцан. 1235-1286/ бурханы шашныг төрийн шашин болгосныг бататган батлах, хаад ноёдын сэтгэлийг татах, улмаар монголчуудын оюун сэтгэлийг эзэмдэх үүднээс монголын хаадын язгуурыг энэтхэг, төвдөөс гаралтай гэж Хубилай хааны хүү хунтайж Чингимийн дурдатгаснаар бичсэн "маш тодорхой ухагдахуун" номондоо анх бичсэн нь хожим ихэд дэлгэрч түүх бичлэгийн нэг ёсны загвар болсон ажээ. /Ш.Бира. БНМАУ-ын түүх соёл, түүх бичлэгийн асуудалд ... ШУАХ. УБ.1997/ номын "Монголын хуучны түүх бичлэгийн зарим нэг асуудал" /44-76 дугаар тал өгүүлэл/. Гэвч монголын зарим түүхч энэхүү гуйвуулгыг эргэлзэж байжээ.

Энэ нь манай улсад дөчөөд оноос хойш түүх, нийгмийн ухаан түүгээр ч барахгүй байгалийн ухааныг марксизмаар үндэслэж, марксизм-ленинизмгүй, МАХН-ын программ, их бүгд хурлаас иш татаагүй ном төдийгүй өгүүлэл ч ховор байсантай зүйрлэвэл нэг их гайхмаар буруутгамаар зүйл биш. Монголын хаадыг энэтхэг, төвдийн хаадтай холбохдоо төвдийн анхны хаан Хүзүүн сандалтыг энэтхэгийн анхны хаан Махасамадийн удам болгоод, Хүзүүн сандалт хааны удам Алтан сандалт хааны отгон хүү Берт чоног монгол оронд "ирүүлж". Бадачи хан (Батцагааныг) төрүүлсэн гэдэг.

Ихэнх түүхэн сурвалжид Берт чоног төвдийн Алтан ширээт хааны отгон хүү бөгөөд ах нартайгаа муудалцаад эсвэл эцэг хааныг нь түшмэл нь хороож хаан ширээнд сууснаас болж, задын газар /тэдний хувьд харь

газар болох монгол оронд/ зугатан очиж суурьшин, монгол омогтон болсон гэдэг. Энд дэлгэрэнгүй иш татаад цаашид арай товч иш татъя.

1. Зохиогчийн нэр үгүй “Хураангуй алтан товчид /1604-1634/” “Далай Субин алтан сандалт хаан түүний хөвгүүн ах нь Борочи, дэд нь Шибагучи, отгон нь Берт чоно буюу. Өөр зуур баан муулалдаж Берт чоно умар зүг .. тэнгис далай гэтэлж задын газраа ирээд эр үгүй Гоо марал нэрт охиныг авч задын газраа нутаглан сууж монгол омогтон болов.” Түүний хөвгүүн Бадай цагаан гэсэн. /Хадын хураангуй алтан товч. Булаг харгуулж тайлбарлав. Өвөрмонголын Сурган хүмүүжлийн хэвлэлийн хороо. 1989 номын 6, 7 дугаар тал/

Хааны отгон хүү Берт чоно нь “Гоо марал нэрт охиныг авч” гэсэн болохоор Берт чоно, Гоо марал хоёр хүн гэдэг нь тов тодорхой байна.

Энд иш татсан хэсгийг нууц товчооны 1 дүгээр зүйтэй харгуулж үзье. Нууц товчоонд “Тэнгис гэтэлж” гэсэн хоёр үг бий. Тэнгис гэдэг нь чухам юу болох нь тодорхойгүй байна. Хятад эх дээр нь хүний нэр, газрын нэрийн таних тэмдэг байдаг гэсэн. Харин голын нэрд таних тэмдэг хийсэн эсэхийг мэдэхгүй. Цэнд гүн хятад ерөнхий орчуулгын орчуулгад “тэнгис усныг” гэсэн. П.И.Кафаров гуай бас “тэнгис усныг” гэсэн “ус” нь эрт цагт “гол” гэсэн утгатай байжээ. Нууц товчооны 8§-д гардаг “Ариг усан” нь одоогийн “Ариг гол” ажээ. Х.Пэрлээ гуай “Хөвсгөл нуурын баруун хойт нутгаас Тэнгис голыг гаталж Бурхан халдун уулнаа нүүж ирсэн” гэжээ. /Асрагч нэртийн түүх. УБ.1960/ номын тайлбар /96 дугаар тал/. Нууц товчоог бичих үед Бурхан халдуныг уул гэх шаардлагагүй байсантай адил Тэнгис гэдгийг гол /ус/ гэх шаардлагагүй байсан ч байж мэднэ. Нөгөө талаар “Тэнгис”, “гэтэлжээ” хоёрын хоорондох “гол буюу /ус/” үг гээгдсэн ч байж магадгүй. Гэтэл “Хураангуй алтан товчид” “тэнгис далай гэтэлж” болгожээ. Энэ нь тэнгис үгийг тайлбарлаж далай үг нэмсэн бололтой.

Хэрэв “илүү үгсийг” хасвал “Берт чоно умар зүг ... тэнгэс гэтэлж ... түүний хөвгүүн Бадай цагаан” болж байна. Энэ нь нууц товчооны 1 дүгээр зүйлийн зохих хэсэгтэй үндсэндээ тохирч байна.

2. Лувсанданзаны “Алтан товчид” /Лу.Алтан товч/ төвдийн Алтан сандалт хааны хөвгүүн нь ... отгон нь Берт чоно ... умар зүг тэнгэс далай гэтэлж задын газар ирээд эр үгүй Гоо марал нэрт охиныг авч задын газраа нутаглаж монгол омогтон болов. Дээр тэнгэрийн заяагаар тэнгэс далайг гэтэлж ирсэн Берт чоно, Гоо марал хоёр Бурхан халдунаа нутаглаж асан ажгуу. Тэр хоёроос Бата цагаан төрөв (Алтан товч. Эртний хадын үндэслэсэн төр ёсны зохиолыг товчлон хураасан алтан товч хэмээх оршвой. УХГ. УБ.1990/ номын 4 дүгээр хуудас.)

“Дээр тэнгэрийн ... төрөв” гэсэн сүүлчийн хоёр өгүүлбэр нууц товчооны 1 дүгээр зүйлийн “дээр тэнгэрээс” гэдгээс эхэлсэн хэсэгт хэрэв “далайг” үгийг хасвал бараг ижил байгаа нь сонирхолтой. Ер нь Лу.Алтан товч бол нууц товчооны Чингис хааны хэсгийг хамгийн их агуулсан ном. Гэхдээ зарим газрын утга нь эрс өөр байдаг.

3. Шар туужид “төвдийн ... Алтан сандалт хааны отгон хөвгүүн Берт чоно .. Гоо марал нэрт гэргий бээн аван, дорно зүг тэнгис далай гутулж /гаталж/ Бурхан халдуна уулнаа хүрч Бидэ хэмээх улсад золгож .. тэр Бидэ улс хэлэлцэж ноён болговой. Монголын эн тэргүүн ноён Берт чоно буюу” (Шар туджи. Монгольская летопись. XVII века. Сводный текст, перевод, введение и примечания К.П.Шастиной. Москва.Ленинград. 1957 номын 21 дүгээр тал). Энд “Берт чоно .. Гоо марал .. гэргий бээн аван .. тэнгэс гаталж Бурхан халдунаа уулнаа ..” нь нууц товчооны 1 дүгээр зүйлийн зохих хэсэгтэй тохирч байна. Энд өмнөх хоёр номонд байгаагүй шинэ мэдээлэл: “Бидэ улсад золгож”, “Бидэ улс хэлэлцэж ноён болговой” гэж байна. “Монголын ноён Берт чоно ..” гэсэн нь Рашид-Ад-дины бэхи /ноён/ гэсэнтэй

Тохирч байна. Бас өмнөх хоёр номонд “умар зүг” гэж байхад энд харин дорно зүг гэж байгаа нь хачирхалтай. Төвдөөс монголд ирсэн гэсэн юм чинь умар зүг байх нь зөв баймаар юм.

4. Саган сэцэний “Эрдэнийн товч”-д /1662 он/ “Алтан ширээт хааны отгон .. Берт чоно .. Гоо марал хэмээх гэргий юүгээн авч тэнгис нэрт далайг гэтлэн дорно зүгт зорчин Байгал хэмээх мөрний хязгаарт Бурхан халдун нэрт ууланд хүрч ирээд Бэдэ хэмээх улсад золгон бүхийөө .. түүнийг ноён болгон .. түүнийх ... Батсанаа, Батцагаан хэмээх хоёр хөвгүүн буюу” /Саган сэцэн, Эрдэнийн товч. УБ.1961/ номын 72 дугаар тал. Энд шар туужийнхаас илүү мэдээлэл байна. Бүр Берт чонын хоёр хүүхэд дурджээ. Цааших өгүүлэл нь нууц товчооныхтой үндсэндээ адил: “Тэнгис нэрт далайг” гэсэн байна. Далай гэдэг нь одоогийн ойлголтын далай биш, “их ус” гэсэн үг. Тэнгис гэдэг нь гол баймаар байна.

5. Бямба. Асрагч нэртийн түүх. 1677 он. Оршил бичиж хэвлэлд бэлтгэж тайлбар хийсэн Пэрэнлэй. УБ.1960 гэсэн номын 8 дугаар талд “.. Берт чоно задын газар ирж эр үгүй Гоо марал нэрт охиныг авч монгол омогтон болов гэх”. Хөх дэвтэрт эн тэргүүн тэнгэрийн хөвгүүн Берт чоно, түүний хөвгүүн Батцаг гэсэн. Энд дурдсан “Хөх дэвтэр”-ийн зохиогч нь төвдийн Шонну бал гэдэг хүн бөгөөд 1476-1478 онд уг номыг бичсэн ажээ.

6. “Ломи. Монголын боржигид овгийн түүх. 1735 он Нагусайнхүү, Ардажав тулган харьцуулж тайлбарлав. Өвөр Монголын Ардын хэвлэлийн хороо. Хоёрдахь хэвлэл. 2000” номын 31-р талд “.. Алтан сандалт хаанаас төрсөн .. гутгаар хөвгүүн Берт чоно .. тэнгэсийн хойд далайг гэтэлж зад газарт ирээд .. Хуа /Гоо/ марал нэртэй охиныг аваад хөвгүүн Бади /Бату/ цагааныг төрөв” гэсэн.

7. “Дарма. Алтан хүрдэн мянган хэгээст” /1739/ Чойжи тулган харьцуулж тайлбарлав. “Өвөрмонголын Ардын хэвлэлийн хороо. 1987” номын 17 дугаар

талд “Алтан сандалт хааны .. отгон Берт чоно .. умар зүгийн тэнгис далайг гэтэлж .. задын газар ирээд Гоо марал нэрт охиныг авч Бурхан халдунд нутаглаж Бита улсад учирч .. ноён болгон өрөгвэй. Тэрбээр .. Монгол улсын боржигин омогтон хиад яст болой. “Берт чоноос Батцагаан, Бади цагаан хоёр хөвгүүн” гэсэн.

8. Лувсандамбийжалсан /Мэргэн гэгээн/ “Алтан товч” /1765 он/ номондоо Берт чоног .. алтан сандалт хааны отгон хүү гэдгийг няцаагаад “Манзуширийн нэгэн хувилгаан тэнгэрийн хөвгүүн Берт чоно нь монгол Видийн газар хүрч ирснийг Монгол байгал мөрний захын Бурхан халдун ууланд ... Марал хатун үзээд ... гэрийн эзэн болгосныг Видийн улс зөвшөөн эзэн болговой. Берт чонын 29-ний хөвгүүн Бадачи хаан нь Тан улсын Да цүнгийн жан юаны хоёрдугаар он, улаан барс жил төрвэй” гэсэн /Лувсандамбийжалсан. Мэргэн гэгээн. Алтан товч. Өвөрмонголын Соёлын хэвлэлийн хороо. 1998. Номын 41 дүгээр тал./ Х.Пэрлээ гуайн гаргаснаар Берт чоно 758 онд, Батачи хан 786 онд төржээ. /Х.Пэрлээ. Монголын түүхийн урьд мэдэгдээгүй зарим он цагийн мэдээ. ШУАХ.УБ.1956 /. Вида/ Бидэ/

9. Рашипунцаг. Болор эрих. 1775 он. Хөх-Өндөр харгуулан тулгав. Өвөрмонголын Ардын хэвлэлийн хороо.1985 номын 12,13 дугаар талд “Төвдийн болор сандалт хааны гуравдугаар хөвгүүн Берт чоно ... умар зүг тэнгис далайг гэтэлж монгол улс дор ирээд Гоо марал нэрт охиныг гэргий болгон авч ... хаан болов. Берт чоно хааны хүү Бадай цагаан гэсэн.”

10. Ната. Алтан эрих.1817 он. Чойжи тулган харьцуулж тайлбарлав. Өвөрмонголын Ардын хэвлэлийн хороо. 1991 он. “Тэнгэрийн хөвгүүн Берт чоно түүний хөвгүүн Батцагаан” (12 дугаар тал) гээд Мэргэн гэгээний үгийг иш татсан.

11. “Хөх түүх” (1820) Булаг тулган харгуулж тайлбарлав.

Өвөрмонголын Сурган хүмүүжлийн хэвлэлийн хороо. 1996 номын 42, 43 дугаар талд “Рэгүмэцэн .. хэмээх хааныг нь түшмэл нь хороосон цагт ахмад ууган /отгон/ нь монголын хэлээр Берт чоно хэмээх бээр ... улсад суун Гоо мандал /марал/ хэмээх гэргий юүгээн дагуулан монголын газарт ирж Бидэ .. Бурхан халдун ууланд хүрч .. ноён өргөмжлөөд .. Батсанаа хийгээд Батацагаан хэмээх хоёр хөвгүүн буй” гэж бичжээ.

12. Галдан. Эрдэнийн эрих. 1841 он. Ч.Насанбалжир хэвлэлд бэлдэв. УБ.1960 номын 38 дугаар талд “Хүзүүн саналт хааны VIII хаан ... хэмээхийг түшмэл нь хороон .. хүү Мекри нь Гувангувагийн оронд ирж тэнд суугаад Гоо Марал охиныг авч дорно зүгийн тэнгис далайг гэтэлж .. Бидэ хэмээх улсаар ноён болгон өргөмжилж Берт чоно хэмээн алдаршвай” гэсэн.

13. Жамбадорж. Болор толь. (1846-1849 он) Лю Жин со хянаж тайлбарлав. Үндэстэний хэвлэлийн хороо хэвлүүлэв. Бээжин.1984 номын 381 дүгээр талд “Төвдийн ... отгон Негри .. монгол” вэдийн газар хүрч ирсэнийг Байгал мөрний захын Бурхан халдун нэрт уулнаа суугч ... Марал хатан гэрийн эзэн болгосон... Вэд улс зөвлөлдөж ноён болгож өргөсөн..түүнийг Берт чоно хэмээн нэрийдмой. Хөвгүүн Бандий цагаан хан” гэсэн.

XVII-XIX зууны 13 түүхэн сурвалжид Берт чоныг Түвдийн хааны хүү, Гоо маралыг охин, гэргий гэснээс бус, чоно буга гэсэн санаа огт алга байна. Ийнхүү монголын нууц товчоо болон түүнийг ашиглаж бичсэн монголын 13 түүхэн сурвалж, Рашид аддин (перс), Шонну-бал(тоад), Лин ди хе, Ван Чи (Хятад), Доссон (Армян), Берт чоно, Ухаа (Гоо) маралыг хүн гэж үзсэнээс бус адгуус амьтан гэж өгүүлсэнгүй ээ.

«Түүхийн судлал. УБ. 1969». Номын 129 дүгээр талд Х. Пэрлээ гуай “Дээр тоочин гаргасан зүйлээс үзвэл 1. Берт чоно нь олон аймаг тэргүүлсэн ноён байжээ. 2. Берт чоныг ирэхэд Бурхан-Халдун уул хавьд нутгийн монгол омогтны аймгууд байжээ” гэж батлан өгүүлсэн.

Д.Гонгор гуай 1970 онд хэвлэсэн «Халх товчоон. I дэвтрийн 68 дугаар талд Рашид-ад –дины “судрын чуулганаас иш татан «Берт чоныг ... ноён» гэж өгүүлсэн.

Ц.Элдэндэй, Э.Ардажав гуай өмнө дурдсан “Монголын нууц товчоон-сийрүүлэл” тайлбартаа «Берт чоно, Хухай марал нь Монголын тотем шүтээн биш юм» (номын II хэсгийн 4 дүгээр тал) гэсэн.

Цойжи гуай «Алтан товч. Цойжи. Тулган харьцуулж тайлбарлав. “Өвөр монголын Ардын Хэвлэлийн хороо. 1983” номын 18 дугаар талд “Монгол сурвалж бичигт Берт чоно болвоос Чингис хааны дээдэс болох хүний нэр хэмээн тэмдэглэсэн зүйл байхаас бус харин хээрийн араатан «чоно» хэмээсэн тэмдэглэл огт үгүй юм. Нэн ялангуяа «чоно», ба «буга» харьцсаны улмаас үүссэн хэмээх домог үлгэр нэг ч үгүй юм.” гэсэн.

«Манай үед үлдэж ирсэн араатан амьтанд холбогдох маш арвин хадан зургийн дотор “буга” буюу “гөрөөсний” зураг нэн олон тоог эзэлсэн байдаг юм. Эдгээр хадан зургаас үзэхэд эртний нүүдэл үндэстэн монголчууд “буга” буюу “марал” гөрөөс амьтаны эзэд гэж үзэж шүтэж байсан байна. Харин зарим хүмүүсийн судалсан мэт «буга» буюу «марал» нь өөрийн үндэстнийхээ өвгөд онгод гэж шүтэж байсан үгүй юм» (Л.Хурцбаатар Ч.Үзэм Монголын бөө мөргөлийн тайлга, тахилгын соёл. Өвөр Монголын Соёлын хэвлэлийн хороо 1991» номын 166-р тал) гэжээ.

Гэр дотор тайх тахих хувилгааныг онгод хэмээмой. (Хорин нэгтийн тайлбар толь. 102-р нүүр) Дээдсийн «сүнс сүлд» шингэсэн жижиг юмыг өвс, мод жич эсгий унгас мэтийн зүйлд эртний зохих ёс дүрмээр ороож боогоод дээдсийн хэлбэр байдалтай хүн дүртэй юмыг бүтээж үүнээн «өвгөдийн онгод» гэж шүтэж байваа. (өмнө дурдсан «Монголын бөө мөргөлийн тайлга, тахилгын соёл» номын 118-р нүүр) Чингис хааны шарилыг тээж явсан тэрэг шигдэхэд Гилигүдэй баатрын хэлсэн шүлгийн

дараа «хамгийн Мөнх Гүр тэнд үүсгэж ... хамгийн шүтээн болгоод... найман цагаан гэр болбой. Өмссөн цамц, өргөө гэр, өрөөсөн оймсыг тэнд онголов. Үнэн хүүрийг заримууд Бурхан халдунд онголваа гэх » (Лу.Алтан товч. УБ. 127-р хуудас 2 дахь нүүр). "Чингисийн найман цагаан... ордыг" ордост үе улиран монголчууд тахиx болжээ.(Өмнө дурдсан Монголын бөө мөргөлийн... 123-р тал)

7. "П.Поуха. Монголын нууц товчоо бол түүх уран зохиолын дурсгалт бичиг мөн. ШУАХ.1957" номын 6 дугаар талд "Сүүлийн түүхч нар Бөрт Чину, Гоо марал хоёрыг хүн гэж бичжээ. Гэтэл энэ хоёр чухамдаа хүн биш овог угсааны онгон сахиус болсон араатан амьтан байгаа юм" гэсэн.

Ц.Дамдинсүрэн "Монголын уран зохиолын тойм.УБ.1957" номынхоо 71 дүгээр талд "Чингисийн уг гарал болох Бөрт чоно, Хуа марал хоёр бол хаан, хатан хоёр биш харин онгон шүтээн (тотем) болсон араатан амьтны нэр юм" гэсэн.

Ш.Гаадамба гуай "Энэ бол (Бөрт чоно) бидний бодлоор домог үлгэрийн онгон амьтны нэр байсан байж магадгүй. Гэвч түүхэн хүн байсан байж болохыг эрс үгүйсгэх аргагүй" (Ш.Гаадамба."Монголын нууц товчоон. УБ,1990" номын 222 дугаар тал) гэсэн. Д.Цэрэнсодном гуай "Монголын нууц товчооны орчуулга. 1993.Бээжин" номондоо "Эртний монголчуудын буга гөрөөс онголон шүтэх зан үйл, домог үлгэрийн ойлголтоо холбоотой гэж бид үзэж байгаа билээ" (272-273 дугаар тал) гэсэн.

Г.Сүхбаатар, Ш.Бира гуай нар "Бөрт чоно, Гоо марал хоёрыг онгон шүтээн" гэсэн.

8.Монголын нууц товчоонд "Бодончар чонын гуунд хоргоосон гөрөөсөн мярайж харваж алж идэлдээд чонын идсэнийг тэмгүүлдэж (түүж) идээд..." (Өмнө дурдсан "Т.Дашцэдэн. Монголын нууц товчоо" номын 15 дугаар тал) гэж байна. Энд Бодончар чонын хоолыг хэрэг дээрээ булаасан буюу

хороосон байна. Хураангуй алтан товчид (Өвөрмонголын сурган хүмүүжлийн хэвлэлийн хороо.1989) Бодончарыг "Чоно гоо маралыг хадны хонгилд хоргодуулж байхыг үзэж түүнийг мярайж харваж алаад түүний махыг хүнс хийж суухуй" (33-р тал) гэсэн энд бүр гоо маралын мах иджээ. Иймд чоно, гоо марал хоёрыг өөрийн элэнц хуланц дээдэс "эцэг", "эх" гэж шүтсэн гэх аргагүй байна. Гэтэл Лу.Алтан товчид "чоныг" бүр "бөрт чоно" болгоод "бөрт чонын гуунд хоргоосон гөрөөсийг мярайж харваж алаад өөрөө идээд явдагаас үзэхэд "бугыг" шүтээн гэмээргүй байна. Лу.Алтан товчийн 123-р хуудасны эхний нүүрт "Чингис хаан ав хийхэд "бөрт чоно, гоо марал хоёр орох буй түүнийг бүү ал" хөх бор морьт Бужгар үст хар хүн орох буй амьд барь гэж зарлиг болов" Бөрт чоно, гоо марал хоёр орж эс алж гаргавай. Хөх бор морьт хар хүнийг хүн барьж чи хэнийх вэ гэж асуув. Дуу эс гарав. Авад хүн орно гэж байгааг огт үнэмших арга алга. Дөрвөн таваг (тавхай) хувирхуяа болов гэсэн. Энэ талаар "Чингис хааны язгуур буюу угийн бичиг (мод) өгүүлэлд тодорхой өгүүлсэн. Түүнийг уншина уу. Ер нь энэ хэсгийн цааших өгүүлэл шашины нөлөө ихтэй өгүүлэл юм.Персийн түүхч Жүвэйнийн "Дэлхийн байлдан дагуулагчидын түүх. Дээд. Өвөрмонголын Соёлын хэвлэлийн хороо.1989" номын 46-р талд ав хоморгын төгсгөлийн талаар өгүүлэхдээ "өвгөд... амьд үлдсэн араатаныг алалгүй орхиж... явуулья" гэж Чингис хаанаас гуйдаг. Чингис хаан бяцхан уулын орой дээр гарч агнах амьтадыг харжээ. Гэтэл "... элдэв зүйлийн араатан амьтан ... хаан өөд хандацгаан эмгэнэлтэй бээр урхирч, гашуудалтай баар улилдав. Хаан зарлиг буулгаж тэдгээр араатаныг нэг ч шархдуулалгүй бүхэнээр нь талбин гаргав." гэж 47-р талд өгүүлсэн санааг гуйвуулсанд мэт. Харин энд зөвхөн "бөрт чоно, гоо марал хоёрыг бүү ал", "... хүн орох буй түүнийг барь" гэдэг нь илт зохиомол үг байна. Учир нь нэгэнт л авласан бол чоно, буга хоёрыг яахин үлдээх билээ. Авад хүн

орох гэж ерөөс байж болохгүй.

Өэлүн эх Тэмүжин Хасар хоёрыг Бэгтэрийг харваж алаад орж ирэхэд ихэд уурлан “барагсад” гэж хэлээд цааш хэлэхдээ “бороонд шахах чоно мэт” гэдэг. “Хураангуй алтан товчид” бүр “бороон өдөр довтлох бөрт чоно мэт” гэсэн. Энд чоно, бөрт чоныг бүр харгис хэрцгий жишээ болгосон. Ер нь монголын нууц товчоо болон арав гаруй түүхэн сурвалжид чоно, бугаас үүсэлтэй гэж шууд хэлсэн өгүүлбэр огт байхгүй. Харин нууц товчоонд шүтээн гэмээр зүйл ганц удаа гардаг. Дэй сэцэн л боржигид овгийн сүлд “цагаан шонхор” гэсэн санаа хэлдэг. Есүхэй баатард “цагаан шонхор наран, сар хоёрыг атган нисэж ирж гар дээр минь туув (буув)... хиад иргэний сүлдэр ирж заасан ажгуу” (дурдсан номын 24-р тал 63§) гэдэг. “Рашид-ад-дин. Судрын чуулган.УБ. 1994” номын 8 дугаар талд “энэ шударга эзний сүнс-хаанчиллын шонхор шувуу” гэсэн. Энд дурдан буй эзэн нь Чингис хааны удам Газан (Хасаан) хаан юм. “Зууны мэдээ” сонины хавсралт “24 цагийн” 70 дугаард (2000 оны 3 дугаар сар) Д.Энхдаваа “Модун хааны алтан титэм өвөрмонголоос олдлоо” (сурвалжлагч Н.Энхбаатар) сурвалжлагад “Хүннүгийн их хааны алтан титэм оюу толгойтой харцага шонхор дүрслэгдсэн байдаг” (оросын түүхийн нэг номонд). Өвөрмонголоос олдсон хүннүгийн Модун хааны титэм “орой дээрээ оюу толгойтой алтан шонхор, түүний дор 4 аргаль барьж буй чонын дүртэй” гэсэн. Энэ бүгдээс үзвэл хүннү болон хүннүгийн удам болох боржигид овогтон хиад ястаны сүлдэр буюу сүлд нь цагаан шонхор шувуу байсан байна. Харин энэ нь боржигид овогтон хиад ястан цагаан шонхороос үүссэн гэсэн үг биш юм.

“Бөрт чоно болбоос монгол үндэстэн бүхний уг гарал нь хараахан бус гагцхүү Чингисийн өвгөдийн үеийн залгалын аль нэг түүхэнд тэмдэглэгдэх болсон үе нь мөн хэмээлтэй. Тийн атал зарим түүхчинээс Бөрт чонын анх үүсгэлийн бүх монголын уг гарал мөн хэмээх мэтээр өгүүлдэг” гэж Амар

гуай өмнө дурдсан номын 146-р талд бичсэн. Монголын нууц товчоонд Дува сохорыг 4 хүүхэдтэй “дөрвөн овогтон болж” (11§) гэсэн. “Бэлгүндэй бэлгүнд овогтон болваа. Бүгүндэй бүгүнд овогтон болваа” (42§) гэснээс өөр ахиж ганц ч удаа гардаггүй. Бас бусад түүхэн сурвалжид ч харагддаггүй. Чингис хааны хамгийн ойрын шадар туслах улсын ван Го Мухулайн уг удмын, тодруулж хэлбэл жалайрын тухай, Зэлмийн уг удмын тухай, татаруудын уг удмын тухай огт байдаггүй. Бас хэрэйд, найман, мэргэд зэрэг монгол олон аймгийн уг удмын талаар дурдаагүй. Жамухаас Жажирдай хүртэл ердөө таван үеийн тухай дурдсан. Гэтэл Чингис хаанаас Хабич баатар хүртэл 9 үе байна.

(Эл өгүүллийг Их монгол улсын 790 жилийн ойд зориулан 1996 оны VI/22-нд бичиж дуусаад арай хураангуй байдлаар “Засгийн газрын мэдээ” сонины хавсралт “Ням өөрийн” 1996 оны VII/14-ний №28 хэвлүүлсэн. Энэ удаа бага зэрэг засаж найруулав. 2001 VII/25.)

Чингис хааны төрсөн он, сар, өдрийг батлан өгүүлэх нь буюу Чингис хааны гурван чухал он

1. Чингис хааны төрсөн оны талаар өнөөгийн дотоод гадаадын эрдэмтэдийн өгүүлсэн зүйлс.
2. Монголын өтгөс буурлуудын түүхэн зарим сурвалж бичгүүдэд (XVII-XIX) зууны өгүүлсэн зүйлс.
3. Тэмүүжин Хамаг монголын болон Их монголын хан (хаан) болсон он.
4. Рашид Ад-дины “Судрын чуулганы” Чингис хааны төрсөн, хаан суусан онууд зөрчилтэй болох, Доссон ганц төрсөн оныг буруу, бусад оныг зөв өгүүлсэн зүйлс.
5. “Юан улсын судар”, түүний орчуулгад өгүүлсэн нь монгол сурвалж бичигтэй тохирдог зүйлс.

1. Чингис хааны төрсөн оныг эрдэмтэд янз бүрээр бичсээр байна. 1932-1936 онд БНМАУ-ын Бага хурлын тэргүүлэгчдийн дарга асан Амар гуай “Европын 1162 он бөгөөд 3-р жарны усан морин жилийн зуны тэргүүн сарын 15-ны өдөрөө Онон голын хөвөө Дэлүүн болдог толгойн газараа Чингис хаан төрөв ... Зарим түүхэнд Тэмүүжинийг Европын 1155 онд төрсөн хэмээн бичсэн байх бөгөөд ... үйл явдалыг энэхүү он лугаа зохилдуулан тааруулж бичсэн байх амуй” гэж 1934 онд анх хэвлэгдсэн “Монголын товч түүх” номондоо (166-167-р тал) бичжээ.

“БНМАУ-ын түүх. УБ. 1966 он (анх 1954 онд хэвлэгдсэн) гэсэн зөвлөлт, монголын эрдэмтэдийн хамтын бүтээл болох эл номын 112 дугаар талд “Тэмүүжин ... 1262 онд төржээ” гэсэн. 113-р талд “1166 онд Есүхэй баатар татар аймагт хорлогдон нас баржээ” гэжээ. Энд дурдсан “1262” нь хэвлэлийн алдаа болов уу? “1162” гэж байх ёстой байх. Гэтэл 1162 он Есүхэй баатрын нас барсан он 1166 онтой зөрчилдөж байна. Учир нь Есүхэй баатар Тэмүүжинийг 9 настай (хий нас оруулсан) байхад нас барсан тул Тэмүүжиний төрсөн он 1166-8=1158 гарч байна, Уг бүтээлийн 1984 оны 3 дахь хэвлэлийн 147 дугаар талд “Тэмүүжин 1162 оны 5-р сарын 31-нд төржээ... 1170 онд Есүхэй баатар.. нас баржээ.” гэсэн байна.

“БНМАУ-ын түүх. Тэргүүн боть. УБ. 1966” гэсэн манай эрдэмтэдийн бүтээл болох номын 203-р талд “Тэмүүжин 1162 оны зун төржээ” гэж бичээд зүүлтийн тайлбарт “Чингис хааны төрсөн оныг 1155 (Рашид-ад-дин), 1262 (Юан улсын судар), 1167 (Мөн Хун) гэж янз бүр бичсэн” гэсэн байна. “Монгол татарууд Ази-Европод. УБ. 1984 он” номын (Анх 1970 онд Москвад хэвлэгдсэн номын орчуулга) хариуцлагатай редактор академич С.Л.Тихвинский гуай уг номын 5-р талд “Тэмүүжин 1155 онд төрсөн” гээд 25-р тал дахь 28-р зүүлтийн тайлбарт “ихэнх эрдэмтэд, түүний дотор хятадынх, 1155 оныг Чингис хааны төрсөн он гэж үздэг” гэж өгүүлжээ.

Энэ номын 550-р талд эрдэмтэн Л.Н.Гумилев гуай “түүний төрсөн он нь 1155 болж байна... Тэмүүжин есөн настайдаа эцгээ алдах хүртэл (1171)...” гэжээ. 1171-9=1162 он гарч 1155 онд төрсөн гэсэнтэй нь зөрчилдөж байна. Мөн номын 31-р талд доктор Ш.Сандаг гуай “...Чингис хаан, нэг мэдээ сэлтээр, 1162 он, нөгөөгөөр 1155 онд төржээ.” гэсэн. “Большая советская энциклопедия” номын 29-р ботийн 604-р талд “Чингисхан...ок.1155-25.8.1227” гэсэн байна (1978 оны 3 дахь хэвлэл). “Советский энциклопедический словарь. Москва.1985” номын 1488-р талд “Чингис хан (Тэмүджин) ок.1155-1227” гэсэн байна. 1993 онд Оксфордоод хэвлэгдсэн нэвтэрхий толь бичгийн 3-р ботийн 1999 онд хэвлэгдсэн орос номын 376-р талд Чингис хан (Genghis han) ок. 1162-1227 (“Оксфордская иллюстративная энциклопедия. Том 3.”Весь мир”1999”) гэсэн байна. “Я познаю мир. Иллюстрированная история с древнейших времени до XVIII Века. Энциклопедия. АСТ. 1999” номын 271-р талд Чингис хааныг 1167 онд төрснөөр бичжээ.

Академич Ш.Нацагдорж гуай “Чингис хааны цадиг. Улаанбаатар.1991 он” номынхоо 24-р талд “Тэмүүжин III жарны усан морин жилийн зуны тэргүүн сарын 16-ны тэргэл өдөр европын 1162 оны 4- сарын 16-ны өдөр... төржээ” гэж бичсэн байна. “4-р сарын 16” нь европын (аргын тооллын) тооллын сар, өдөр бус болов уу. Чулууны далай. Монголын түүх. Их монгол улс. 1206-1260. Дэд дэвтэр. УБ. 1994 он” номын 39-р талд Ш.Нацагдорж гуайтай адил өгүүлээд “академич Ишжамц “1162 оны 5-р сарын 31-нд төрсөн...” гээд 68-р тал дахь тайлбарт “Хун Цзюнь, Юй Баян, Бартольд, Владимирцов, Греков, Якубовский нар 1155 онд төрсөн гэж андуурч бичжээ” гэсэн байна. Бас “Пеллио 1167 онд төрсөн гэснээс хойш Францад хэвлэгдсэн хэд хэдэн номонд, Японд 1957 онд хэвлэгдсэн “Дэлхийн нэвтэрхий түүх”-эд, 1960 онд англиар хэвлэгдсэн “Исламын нэвтэрхий толь”-д бүгд 1167 онд төрсөн

гэж бичжээ. (өмнө дурдсан номын 69-р тал)

Г.Е.Грумм-гржимайло. "Западная монголия и урянхайский край. Том. II.1926.Ленинград" номын 401 дүгээр талд Чингис хааныг 1155 оны 2-р сард төрсөн гэсэн. "Хүүхэд залуучуудын нэвтэрхий тольд"-д Чингис хааны төрсөн он, газрын тухай байхгүй боловч "Хамгийн харгис, хэрцгий" гэсэн байна. Арын нэрсийн жагсаалтанд нэр нь ч байхгүй.

Өвөрмонголын эрдэмтэн Т.Мансан гуай "Шинээр орчуулж тайлбарласан Монголын нууц товчоо. Өвөрмонголын Ардын хэвлэлийн хороо.1985" номынхоо 39-р талын тайлбарт Чингис хааны төрсөн оныг 1155 он гэж боддогоо бичсэн байна. Мөн Америкийн монголч эрдэмтэн монгол Загчидсэцэн гуай бас 1155 он гэдэг гэжээ. Чингис хааны төрсөн оныг Японы эрдэмтэн "Накая Мичиёо бол 1162 он" гэсэн гэж Японы эрдэмтэн Кацүфүжи Такайши "Чингис хаан" номондоо дурдсан ("Чингис. Хубилай хаан. Өвөрмонгол.1987 он" номын 60-р тал) Мөн Кацүфүжи Такайши 1162 он гэж үзэж байгаагаар бичсэн.(60-р тал). Нака Мичиёо энэ үгээ 1907 онд монголоор "Чингис хааны магад тэмдэглэл" гэдэг Монголын нууц товчооны япон орчуулгын тайлбартаа бичсэн болов уу.

1962 онд "...Манай түүхчид, гандан хийдийн зурхайч нар монгол, хятад, түвд түүхийн сурвалж баримтыг шүүрдэн тунгааж, магадлан тооцоолсноор Чингис хааны төрсөн он, сар, өдөр аргын 1162 оны V/31-ний өглөөний 6 цаг орчим тохиожээ.(Ж.Болдбаатар. Чингис хааны мэндэлсний 800 жилийн ойг тэмдэглэсэн паян. УБ. 1994 номын 10-р тал) гэж манай түүхч Ж.Болдбаатар гуай бичжээ."

<<Дундад улсын тэмдэглэлд олонхи нь бүр 1162 оныг баримталдаг байна.>> гэж Өвөрмонголын эрдэмтэн Сайшаал гуай анх 1987 онд хэвлэгдсэн <<Чингис хааны товчоон>> номондоо өгүүлсэн (<<Сайшаал.Чингис хааны товчоон. Дээд дэвтэр.Өвөрмонголын Ардын

хэвлэлийн хороо.1991>> номын 24-р тал).

Энд би Чингис хааны төрсөн оныг ихэнх хүмүүсийн баримталдаг 1162 онг гэдгийг монголын арав гаруй түүхэн сурвалж, гадаадын "Судрын чуулган", "Доссоны түүх" "Юан улсын судар" ашиглан нотлон өгүүлэхийг хичээе.

2.Чингис хааны төрсөн оныг тогтоож болох уу? Монголчууд насаа мэддэг байсан уу? Гэсэн асуулт гарч ирнэ. Өмнөд Сүн улсын элч Чжао Хуны (1221 онд Их монгол улсад элчин болж ирсэн) "Монгол татарын тухай бүрэн тэмдэглэлд" (Болгбаатар биеэр дайлсан тэмдэглэл. Өвөрмонголын соёлын хэвлэлийн хороо.1985 он номын 184-р тал) "насыг нь асуувал хэдүй чинээ удаа ногооруулав" гэдэг гэсэн. "Ногооруулав" гэдэг нь хавар болохыг хэлжээ. Нүүдэлчин малчин хүний хамгийн чухал цаг үе нь хавар болж ногоо ургах явдал байх нь аргагүй бизээ. Иймд ямар ч байсан насаа мэддэг байжээ. Гэхдээ насаа нуудаг байсан байж магадгүй. Одоо ч гэсэн зарим хүн насаа хамаагүй хүнд хэлж болохгүй гэдэг. Нууц товчоонд Чингис хаан, Өгөдэй хааны төрсөн жил, насыг бичээгүй.Гэвч хожмын сурвалжуудад тодорхой бичсэн. Чан Чунь бумба Чингис хаанд насаа худал хэлсэн гэсэн.

Монголын нууц товчоонд "Тэмүжиний 9 наст бүхүйд Зоч Хасар 7 наст ... Хачиун элч 5 наст, Тэмүгэ отчигин гунан наст бөлгөө." (60§) Бөртө үжинийг "Тэмүжинээс нэг нас их, арвантай ажгуу" (66§) гэсэн. "Тэмүжин 11 наст бүхий дор ... (11, 6§)"

Лу.Алтан товч номонд "Сод богд Чингис хаан Цагаадай хөвгүүнээсээ <<хуримын дээд хурим аль буй>> хэмээн асуугаад өөрөө эцгээс үүдэж, эхээс төрсөн өдрөө олж хүндэл" гэснээс үзэхэд Чингис хаан төрсөн өдрөө мэдэж байсан бизээ. Монголын ууган гайхамшигт түүхэн сурвалж болох "Монголын нууц товчоо"-нд Чингис хааны дээд 22 үеийг нэр, ус, цол, хочоор нь өгүүлсэн ба <<тахиа жил>> аргын тооллын 1201 оноос хойшхи явдлын

оныг арван хоёр жилийн нэрээр өгүүлсэн байна.

“Монголын нууц товчоо”-нд Тэмүжиний төрсөн оныг шууд бичээгүй боловч төрсөн онтой нь холбоотой чухал үйл явдал тэмдэглэжээ. “Тэнд Есүхэй баатар татарын Тэмүжин - Үгэ, Хорь Буха тэргүүтэн татарыг дайлж ирвээс...Өэлүн үжин... Ононы Дэлиүн болдог... Чингис хааныг... төржээ. Төрөхдөө баруун гартаа шагайн төдүй нүдүн (нөж) атган төржээ. Татаарын Тэмүжин - Үгийг авчирсанд төрөв хэмээн Тэмүжин нэр өгөв...” (“Т.Дашцэдэн. Монголын нууц товчоо. (Латин галиг) УБ.1985 он” номын 23-р талын 275-278 дугаар мөр. Энэ номыг [1] гэж тэмдэглэн иш татна. Энд ганц нэг үгийг одоогийн хэллэг, бичлэгээр бичив.)

Чингис хааны төрсөнтэй холбоотой Есүхэй баатрыг Татаартай байлдаж, тэргүүн Тэмүжинийг барьж авчирахад Тэмүжин төрсөн гэдгийг монголын 10 гаруй сурвалж бичиг, Рашид-ад-дины “Судрын чуулган”, (1301-1310) “Дай Юан улсын түүх (1368-1370)” номуудад мөн адил өгүүлсэн байна. (Юан улсын түүхээс” 1644 онд монголчилж орчуулсныг өвөрмонголд 1987 онд хэвлэсэн “Дай Юан улсын түүх” номын 11-р талд үз.)

Монголын нууц товчоонд “Есүхэй баатар Тэмүжинийг есөн нас бүхүйд... охин гуйсу гэж Тэмүжинийг авч ёрчов (явав) [1] (23-24-р тал 286-288-р мөр). Есүхэй баатар зуур... татар хуримлан бүхүйд...буув. Хор хольж өгөв. Гурав хоног явж гэртээ ирээд...нөхцөв” ([1].331,335,345-р мөр) гэсэн байна.Өвөрмонголын эрдэмтэн Сайшаал гуай “Чингис хааны товчоон” номын дээд дэвтрийн 25-р тал дахь тайлбарт Есүхэй баатрын нас барсан оныг <<Сүн улсын Сияазун хааны VI он (1170) гэж Ли Вен Диян нууц товчооны тайлбарт тэмдэглэжээ>> гэсэн. Иймд 1170-(9-1)=1970-8=1162 он гарна. “Лувсандамбийжалсан.Алтан товч. Altan tobci. Хөх хот.1998” номын 50-р талд, “цагаан барс (1170 он) жилд Есүхэй баатар нөхцөөд” гэж бичсэн байна.“Алтан товчоо” 1765 онд бичжээ. Жамбадорж “Болор тольд” мөн

ингэж өгүүлсэн.

Монголын нууц товчооны дараа орох бараг нууц товчооны орчуулга гэж үзэж байсан “Богд баатар биеэр дайлсан тэмдэглэл” (1266-1273 оны ном; монгол эх нь олдоогүй харин хятад орчуулгаар үлдсэнийг өвөр монголд монголчилон хэвлэсэн) номын 36-р талд <<Чингис хаан Ван хааныг сөнөөсөн өвөл (1203)...42 сүүдэртэй бөлгөө, 53-р талд “Улаан нохой жилийн хавар Тангад улсад хүрсэн, тэр үед Чингис хаан 65 сүүдэртэй” гэснээс бодвол мөн 1162 онд төрсөн>> гэж гарна.

Монголын нууц товчоонд “Тэдүй эсгий туургат улсыг шударгатхаж барс жил Ононы тэргүүн хураж, есөн хөлт цагаан туг байгуулаад Чингис хаана хан нэр тэнд олгов”.([1] номын 146-147-р тал; “шударгадхаж” нь нэг гарт, нэг жолоонд орууллаа гэсэн үг. Энд шударга, шулуун нь нэг чиг (зүг) гэсэнтэй төстэй, муруй гэсэнтэй эсрэг утгатай хэрэглэсэн). Энэ барс жил нь “улаан (бин) барс” буюу аргын 1206 он. 1206-1162=44 буюу хий нас оруулан 45 насандаа хаан болсон.

“Хураангуй алтан товч”, “Лу. Алтан товч”, “Гангийн урсгал”, “Монголын боржигид овгийн түүх”, “Болор эрих”, “Алтан эрих”, “Хөх судар” зэрэгт “улаан барс жил 45 насандаа” Чингис хааныг хаан их ор суув гэсэн. “Богд баатар биеэр дайлсан түүх (1266-1273)”, “Асрагч нэртийн түүх”, “Алтан хүрдэн мянган хигээст”, “Мэргэн гэгээний алтан товч”-ид улаан барс хан (1206 он) хаан болов гэсэн.

“Чингис хаан... тангад иргэнийг моходхаж ирэж, гахай жил тэнгэрт гарав” ([1], 201-р тал) гэсэн. Энэ дурдсан гахай жил нь улаагчин гахай буюу аргын 1227 он ажээ.

1624 онд сийлсэн Дуутын бичигт хадны Цогтын бага бичигт “Чингис хааны төрсөн усан морин жилээс...(Ч.Хишигтогтох. Монголын эртний утга зохиолын судлал. Өвөрмонголын Соёлын хэвлэлийн хороо.1988” номын

436-р тал) усан морин жилүүдээс байж болох 3 он 1102, 1162, 1222 болно. Эндээс ганц 1162 он тохирох нь мэдээж хэрэг. Учир нь Тэмүжин 1206 онд Их монгол улсын хаан (уг нь хан гэдэг байжээ. Хожим хаан болсон. "Ван хаан" ч "Ван хан" байжээ.) болсон, 1227 онд нас барсан гэдэг нь маргаангүй ажээ.

Чингис хааны төрсөн оныг тодорхой бичсэн анхны түүхэн чухал сурвалж болох Лувсанданзаны Алтан товч (товчоор Лу. Алтан товч) нь "Монголын нууц товчооны" Чингис хааны хэсгийг бараг тэр хэвээр нь агуулсан байдаг. Энэ номын 1990 оны УБ хотын хэвлэлийн (1628-1634, 1667 онд бичигдсэн гэдэг) 12-р хуудсанд "... хар морин жилийн зуны тэргүүн сарын 16-ны улаан тэргэл өдөр дөл цагт Чингис хаан төрөв" гэжээ.

Хар морин жил нь аргын 1162 он. Чингис хааны төрсөнтэй холбоотой үйл явдал, Чингис хааны есөн настай, Бүрт үжинийг арван настай байхад сүй тавьсан, Есүхэй баатрын нас барсан зэрэг нь нууц товчоо, Бямбын "Асрагч нэртийн түүхтэй" яг адил байна. "Дөчин таван насандаа бин (гал) барс жилд Онон мөрний тэргүүнээ ... хаан ор суувай" (13,33-р хуудас а.тал), "22-р он улаагчин гахай жилд 66 насандаа VII/12 тэнгэр болов" (126-гийн б. тал) гэж өгүүлснээс тооцоолбол бас л 1162 он гарна. Нууц товчооны 94-р зүйлд <<Тэмүжин... Бөрт үжинийг 9 наст бүхүй дор үзэж>> гэж байдаг. <<дор>> үгийн дараа ийн үг орхисон байж магадгүй. "Наст" үгийг нууц товчоонд эрэгтэй хүнд хэрэглэдэг тул ийнхүү дүгнэж байна. Эмэгтэй бол настай гэдэг. Энэ өгүүлбэрээс андууран "Хураангуй алтан товч", "Эрдэнийн товч", "Хөх судар" Бөртийг 9 настай гэж бичсэн болов уу.

Зохиогчийн нэргүй "Хураангуй алтан товчид (1604-1634 онд зохиогдсон) гэдэг "Чингис хаан хар могой жилт буюу 45 насандаа "бин барс жил хаан их ор суув". Өвөрмонголын 1988 оны Булаг гуайн харгуулж тайлбарласан, "Хадын үндэсний хураангуй алтан товч" номын 32-р тал

("Хад нь "хан"-ын олон тоо, хаад) Бин (гал) барс жил 1206 онд 45 настай байсан гэдгээс тооцоолбол 1162 он гарна. Могой жил нь эм жил өнгө нь <<гчин>>ээр төгсөх тул харагчин байх ёстой. Гэтэл энд <<хар>> гэсэн тул жил нь эр, тухайлбал <<морин>> байхад тохирч байна. Харагчин могой жилүүдээс арай ойр нь 1113, 1173 хоёр огт тохирохгүй нь илэрхий. Цагаагчин могой нь 1161. Энд "морин жил" гэхийг могой жил гэж андуураад "морины" өмнө могой байдаг тул "67" настай гэсэн бололтой.

Шар туужид (1604-1634) "...гал морин жилд хувилгаан Чингис хаан төрж, 28 насандаа Хэрлэнийн Хөдөө аралд хаан болвой" (Шар туджи. Монгольская летопись XVII века, 1957 номын 22-р тал) гэсэн. Энд жилийн махбодийг эндүүрсэн нь илэрхий байна. Гал (улаан) морин жилүүдээс арай дөхүү 1126, 1186 тохирохгүй нь илэрхий. "Гал гахай жилийн хаврын адаг сарын 16-наа 66 насандаа... нөхчивэй" (39-р тал). Эндээс гал гахай жил нь аргын 1227 он тул 1227-65=1162 нь төрсөн он болно.

Тэнгэрээс заяат Тэмүжин III жарны хар морин жил өвлийн тэргүүн сарын шинийн нэгний үүр цайх цагт мэндэлвэй. <<Хөх түүх. (1796-1820) Өвөрмонгол 1999 он>> номын 45, 47-р тал гэснээс тооцоолбол бас 1162 он гарна.

"Сагансэцэн. Эрдэний товч. 1162 он", "Бямба. Асрагч нэртийн түүх. 1666 он", "Гомбожав. Гангын урсгал. 1725 он", "Ломи. Монголын боржигид овгийн түүх. 1735" Дармаа. Алтан хүрдэн мянган хигээст. 1739. Лувсандамбийжалсан (мэргэн гэгээн). Алтан товч. 1765, "Рашипунцаг. Болор эрих. 1774-1775", "Ната (Гомбо) Алтан эрих. (1817)", "Хөх түүх 1796-1820", "Галдан. Эрдэнийн эрих. 1841", "Жамбадорж. Болор толь. 1846-1849" зэрэг түүхэн сурвалжуудад (арав гаруй) Тэмүжинийг усан морин жил төрсөн гэжээ. Зарим нь бүр "элдэв" хэмээх буюу сайтар гарсан туулай жилийн III буюу бүр III жаран гэж жарны нэр, дугаарыг ч тодорхой заажээ. Бямба.

Асрагч нэртийн түүх номын 11-р тал, Ломи. Монголын боржигид овгийн түүх номын 55-р тал, Мэргэн гэгээн. Алтан товч номын 39-р талд Хасарыг модон буюу хөх бичтэй гэсэн нь 1164 он болно. <<Тэмүжин өсөн наст бүхүйд Зочи Хасар долоон наст бөлгөө>> ([1], 23-р тал. 60.283-284-р мөр) гэсэн. Эндээс үзвэл Тэмүжин, Хасараас 2 насаар ах байгаатай тохирч байна. (1164-1162=2)

1825 онд бичсэн “Монголын уг эхийн түүх” эд Чингис хаан цагаан морин жил төрсөн. (Ойрад түүхэн сурвалж бичиг. Хөх хот. 1985 номын 306-р тал) гэсэн нь жилийг зөв өгүүлэн махбодийг (өнгийг) цагаан гэж буруу өгүүлжээ.

Монголын анхны адал явдлын түүхэн романы зохиогч боржигид овогтой В.Инжиннаш /1837-1891/ гуай “Хөх судар” (товч нэр нь) гэдэг алдарт бүтээлдээ олон түүхэн (хятад, монгол, төвд хэлний) сурвалж харгуулан үзэж хянан шалгаад “Сүн улсын Х дугаар хаан Гоо зунгийн шоу шин” хэмээхийн 32-р он, Алтан улсын V дугаар хаан Шизунгийн да дин хэмээхийн II он хар морин жил тэнгэрийн бошгоор улирлыг нээсэн богд баатар Хуанди **Чингис тайзу хаан хар морин жилийн 4 дүгээр сарын 16-ны морин цагт... мэндэлвээ.** Энэ нь олон зүйлийн бичиг судар бүгдийг нийлүүлж барьж, бодож гаргасан тоо товчоо тул өчүүхэн ч эндүүрэл үгүй хэрэг. Богд Чингис хаан 45 насан сүүдэр дор... улаан барс жил... хаан суусан... гэж бичжээ. (С.Инжиннаш. “Хөх судар. Тэргүүн дэвтэр. Хөх хот. 1991 он” номын 8,96-р талд). Морин цагийг 11-13 буюу 11 цаг 40 мин-13 цаг 40 мин гэж үздэг байна. Лу.Алтан товчид дурдсан “өдөр дөл” нь морин цаг ажээ. Иймд Лувсанданзан, Инжиннаш гуай хоёрын өгүүлсэн жил, сар, өдөр, цаг нь ч тохирч байна. “Улаагчин гахай жилийн 12 сарын 12-ны шарагчин үхэр өдрийн морин цагт тэнгэр болвой. (1766 дугаар тал). Чингис хаан өвөг 66 сүүдэртэй. Их хааны сууринд 22 жил суув.” (Хөх судар, III дэвтэр, 1767 дугаар тал) гэжээ.

Чингис хаан элдэв хэмээх усан морин жил /1162 он/ төрөөд улаагчин гахай жил /1227 онд/ нас барж хий нас оруулснаар 66 нас насалжээ.(Энд “элдэв” гэдэг нь жарны нэр). Чингис хаан нас барсан оныг ганц Ломи Монголын “Боржигид овгийн түүх. Хөх хот” номын 55-р талд “Чингис хаан улаан барс жил 45 насандаа... сууринд суусан... 24 жил сууринд сууж 68 настай үхэр жил нөхцөв” гэсэн. Үхэр жил нь 1229 он болно. 2 нас хэтрүүлсэн. Гэтэл гутгаар он үхэр жил Өгөдэй хаан суусан гэдгээс нь болвол 1227 онд өөд болсон гэж гарна. Үхэр жил нас барсан гэдэг нь эндүүрэл байна.

Чингис хааны төрсөн газар Онон мөрний Дэлүүн болдог нь одоогийн Хэнтий аймгийн Дадал сумын “Гурван нуур” гэдэг газар төржээ. (БНМАУ-ын түүх тэргүүн боть. УБ.1966 номын 203-р тал)

Эрдэмтэн Д.Базаргүр. “МНТ-нд гардаг газар зүйн нэр ийг тодотгох арга зүйн асуудалд” өгүүлэхдээ “Дэлүүн болдог нь одоогийн Биндэр сумын төвийн өмнөх ламын ухаа.(Энд Чингис хаан төржээ) гэжээ. (Монголын нууц товчооны 750 жилийн ойд зориулсан олон улсын бага хурал. I.УБ.1995 номын 244-р тал)” гэжээ.

3. Саган сэцэн. Эрдэнийн товчийн 84-р тал, Рашипунцаг. Болор эрихийн 34-р тал, Хөх түүхийн 47-р тал, Галдан Эрдэнийн эрихийн 132-р тал, Инжиннаш. Хөх судар. Тэргүүн ботийн 129-р талд Тэмүжин 17 настай байхдаа Бөрт үжинтэй гэрлэсэн нь шар нохой жил аргын 1178 он тул тооцоолбол $1162+(17-1)=1162+16=1178$ он болно. Нууц товчооноос үзэхэд Тэмүжин нар Ван хаанд 1178 онд булган дах бэлэглэсэн. Мэргэдэд Бөрт үжинийг булаалгаад, Ван хаанаас тусламж гуйхаар очиход Ван хан нь <<ноднин>> гэж хэлснээс үзэхэд Бөрт үжин нь 1178 онд баригдаад 1179 онд чөлөөлөгджээ. (Сайшаал. Чингис хааны товчоон. Дээд дэвтэр. 150-р тал). Жамухтай жил хагас болсон тул Сайшаал гуайн бичсэнээр 1181 IV/

16 (дурдсан номын 158-р тал) Чингис хаан, Жамуха хоёр салж нүүжээ. (IV/16 билгийн тооллын сар өдөр) ийм учраас Асрагч нэртийн түүх, Дармаа. Алтан хүрдэн мянган хигээстэд Тэмүжинийг Хамаг монголын хаан болсон жилийг **хар барс жил** (1182) гэсэн нь монголын нууц товчоо Лу.Алтан товчийн өгүүллээс үзэхэд илүү үнэмшилтэй байна. Нууц товчоонд "Хар зүрхний Хөх нуур буув. Алтан, Хучир, Сача бэхи эедэлдэж Тэмүжинээ: өгүүлэрүүн чамайг хан болгоё"([1], 58,59), Лу.Алтановчид <<Хөх нуурт бууж, Алтан, Хучир, Сачи бэхи эедлэлдэж (ээлэлдэж) Тэмүжинээ өгүүлэрүүн: Чамайг хан болгоё>> (326) гэсэн ба 33-р хуудасны эхний нүүрэнд <<45 насандаан бин барс жилд Онон мөрний тэргүүнээ есөн хөлт цагаан тугаа байгуулж... хаан их ор суувай>> гэсэн. Лу.Алтановчид Тэмүжинийг Хамаг монгол аймгийн ба Их Монгол улсын хаан(хан) болсныг тодорхой өгүүлсэн боловч оныг ялган өгүүлээгүй, бүрхэгдүүлсэн.

<<Монголын нууц товчоо>>, <<Асрагч нэртийн түүх>>, <<Дарма. Алтан хүрдэн мянган хигээст>> гурав л Тэмүжинийг Хамаг монголын болон, Их монгол улсын хаан болсоныг маш тодорхой ялган өгүүлсэн бөгөөд сүүлийн хоёр сурвалжид бүр Хамаг монголын хан болсон жилийг "усан барс" (1182 он) гэсэн нь маш сонирхолтой. Шар тууж, Эрдэнийн товч, Эрдэнийн эрхэд шарагчин тахиа (1189 он) жил Хөдөө аралд 28 насандаа хан болсон гэсэн.

Улаан барс жил (1206 он) хаан суусан газрыг Ононы тэргүүн буюу Онон мөрний эх гэсэн.

4. Одоо гадаадын эрдэмтэдийн бүтээлээс өгүүлье. Өмнө дурдсан Сүн улсын элчин Чжао Хун Чингис хааныг "Хөх нохой жилд" (1154 онд) төрсөн гэсэн нь Рашид-ад-дины 1155 онтой ойролцоо байна. Иймд Чингис хааныг 72 буюу 73 насалсан гэдэг нь огт оргүй зүйл ч биш бололтой. Рашид-ад-дины өгүүлснээр харин 72(73) насалсан гэдэг нь бичгийн баримтгүй итгэмжит хүмүүсийн аман өгүүлэл ажээ. Чингис хаан наснаасаа оворжуу

(буурьтай) харагддаг байсан тухай Рашид-ад-дин судрын чуулгандаа Чингис хааны хэсгийн эцэст "нэгэн өглөө босоход Чингис хааны туг үс нь цайсан бөгөөд учрыг нь асуухад их улсын эзэн буурьтай харагдах ёстой гэсэн зүйл өгүүлсэн байдаг.

Чингис хааны нас барсан оныг анх Жүвэйни "Чингис хаан 624 оны VIII/4 (1227 оны VIII/8) хүний ертөнцөөс ангижрав" гэжээ. (Жүвэйни. Дэлхийг байлдан дагуулагчидын түүх. Хөх хот. 1989 он, номын дээд дэвтэрийн 306-р тал). Рашид-ад-дин "Судрын чуулгандаа" Чингис хааныг төрөх үед монголчууд одон орны тоолол (зурхай) хэрэглэдэггүй байсан тул Чингис хааны төрсөн оныг тодорхойлох боломжгүй аятай юм өгүүлсэн нь бодит байдалд нийцэхгүй. Нууц товчоонд тахиа жил 1201 оноос хойшхи явдлыг нохой, гахай гэх мэт арван хоёр жилийн нэрээр өгүүлсэн. Чингис хаанд 1215 оноос Шадар туслагч болсон Кидан юлюй Чуцай (урт сахалт) нь алдартай зурхайч байсан бөгөөд Өгөдэй хааны үед бичгийн сайд, сударч түшмэл байсан хүн Чингис хааны төрсөн оныг тогтоож чадах нь лавтай.

Рашид-ад-дин Чингис хааныг гижрийн тооллын 549 онд (гахай жил) төрсөн (Сборник летописей, История монголовъ, Санктпетербургъ 1868 номын 85-р тал), 624 (гахай жил) нас барсан гэсэн. Сборникъ Лъетописей. История Чингизъ-хана отъ възшествія его на престоль до кончины. 1868 СПб 111-р тал. Гижрийн 549 он нь нарны буюу аргын он тооллын 1155,624 он нь 1227 он ба $624-549=75$, $1227-1155=72$ гардаг. 75 гардаг нь сарны тоолол (Билгийн улирал) 30-н жил тутам нарны (аргын) тооллынхоос 1 жил илүү байдгаар тайлбарласан. Гэтэл хачирхалтай нь гахай жилд төрсөн хүн 75(74) наслахад гахай жилд нас барсан байж огт таарахгүй ба хий нас оруулбал 73, эс оруулбал 72 насалсан байж гахай жилд төрөөд гахай жилд нас барсан байх ёстой. 75-н насыг аргын тооллын нас гэж үзээд зарим хүн $1227-75=1152$ тул 1152-1153 оныг бас Чингис хааны төрсөн он

гэдэг бололтой. Рашид-ад-дин "Судрын чуулган. УБ.1994" номын 118-р талд "Чингис хааны... ертөнцөд амьдарсан хугацаа нь 72 жил, хаанчлал нь 23 жил" үргэлжилсэн гэсний 72 жил нь аргын тооллын он байна. 23 жилийг нь 22 жил гэвэл монголын түүхэн сурвалжуудтай тохирно...) Чингис хааныг барс жил гижрийн 602 онд хаан ширээнд суусан гэдэг нь аргын тооллын 1206 он монголын нууц товчоо, бусад түүхэн сурвалж, хятадын мэдээтэй тохирдог. Харин хаан суусан насыг 51, 52 гэдэг нь 45 насандаа суусан гэдгээс зөрж байна.

Есүхэй баатрыг нас барахад Тэмүүжин 13 настай (хий нас оруулаад) байсан гэдэг нь нууц товчоонд өгүүлдэг 9 настай гэдэгтэй тохирохгүй байна. Бид нууц товчоондоо итгэх нь зүйн хэрэг. $13-9=4$ ба $51(52)-45=6(7)$ (хаан суусан үеийн нас $1162-1155=7$ гарч оны зөрөөнүүд тохирохгүй байна. Бас Рашид ад-дины "барс жил, 602 онд Чингис хааны 50(51) насандаа хаан болсон гэдгээр бодвол $602-50(51)= 552(551)$ гарч 549 онд төрсөн гэдэгтэй харшилна. Чингис хаан эцгийгээ нас барахад 13 настай байсан гэж Рашид-ад-дин, Галдан (Эрдэний эрэхэд) дурдсан нь үнэндээ Дай Юан улсын түүхэнд өгүүлснээр 13 насандаа Боорчтой нөхөрлөснийг эндүүрсэн бололтой. Эсвэл "Тайзу арван гурван насандаа татар аймгийг нэг удаа байлдаж...(Хөх судар тэргүүн.108) гэсэн санаа юм болов уу".

Рашид-ад-дин "судрын чуулгандаа" Чингис хааны амьдралын 41(40) нас хүртэлхи үеийн явдал тодорхойгүй тул тэр үеийн түүхийг нь он оноор бичээгүй хураангуй өгүүлсэн. Харин үүнээс цааш нас эцэстлэх явдалыг нь он оноор өгүүлсэн гэдэг нь харин маш чухал мэдээлэл байна. Энэ нь нууц товчоо, Лу.Алтан товчтой тохирч байна. Бас "Богд баатар биеэр дайлсан тэмдэглэл", "Дай Юан улсын түүх", Дай Юан улсын бичиг Рашинпунсаг Болор эрхэд нохой жил, аргын тооллын 1202 оноос эхэлж 12 жилийн нэрээр үйл явдлийг өгүүлсэн ба $1202-1162=40$, хий нас оруулбал

41 гарч тохирч байна. Шар тууж, Эрдэний товч (120§), Хөх сударт Чингис хааныг 19 жил амарч ард түмнийг <<гар газар, хөл хөсөр>> амаржуулав гэж байдаг нь сонин. Хэрэв Тэмүүжин 1182 онд Хамаг монголын хаан болсон гэвэл $1201-1182=19$ нь харьцангуй тайван бөгөөд түүхийн жил (он) заагаагүй.. өгүүлсэн тэрхүү жилүүд байна. Эдгээр жилийг Чжао хун Чингис хааныг "Алтан хаанд баригдсан жил/ болгожээ. "Зүчи хан ... ертөнцөд амьдарсан хугацаа нь 40жил. (Рашид ад-дин.Судрын чуулган. УБ. 1994 номын 19-р тал). Иймд $72-40=32$ Зүчи нь Чингис хааны 32 насанд төрсөн гэдэг нь монголын нууц болон бусад түүхэн сурвалжтай дэндүү зөрнө. Сайшаал гуайн өгүүлснээр Зүчи 1179 онд төрсөн.(Өмнө дурдсан номны 155-р тал.) $1226(7)-1179= 47(48)$. Иймд Зүчийг 48(49) насалсан Чингис хаан 1162 онд төрсөн гэвэл монгол сурвалжуудтай тохирно.(Өмнө өгүүлснийг санахад ч тодорхой. Доссоны (Д.Оссон) (1780-1855, Армянгийн эрдэмтэн) Франц хэлээр 1824-1852 онд бичсэн. Монголын түүхийн номонд Есүхэй баатар татаар иргэнийг дайлж...ирэхэд нэгэн хөвгүүн 1155 төржээ... гээд (Доссоны Монголын түүх . 1988. Өвөрмонгол. Дээд дэвтэр номны 74-75-р тал) "1206 оны хавар... хуралдай хийж ... сүлдийг мандуулав. Тэр жил Тэмүүжин 44 настай байсан" гэсэн. 115-р тал $1155+44=1199$ болж 1206 онтой тохирохгүй байна. Уг номны 327-р талд "Хаан VIII/8 хальсан. Нас сүүдэр 66. Энэ бол 1227 он. Сууринд 22 жил суусан" гэсэн нь монголын түүхэн сурвалжуудын мэдээтэй тохирч байна. Энэ сүүлчийн хоёр мэдээнээс тооцоолбол Чингис хаан 1162 онд төрсөн гэж гарна. Энэ нь 1155 онд төрсөн гэдэгтэй нь тохирохгүй байна.

Пеллиогийн Чингис хааны төрсөн оныг 1167 гэсэн нь Рашид-ад-диныхаар Есүхэй баатрын нас барсан он $1155+12=1167$ бололтой. Хэрэв Чингис хааныг 1167 онд төрсөн гэвэл хаан ширээнд суусан нас 40, нас нь 61 болж энэ нь Рашид-ад-дин, Юан улсын судар, монголын түүхэн

сурвалжуудын алинтай нь ч тохирохгүй байна. Чан Чунь Бумба 1222 онд Чингис хаантай уулзахдаа "Богд эзэн таны нас өндөр болсон" (Чан Чунь Бомбын баруун зорчсон тэмдэглэл. Өвөрмонгол Сурган хүмүүжлийн хэвлэлийн хороо 1993" номын 174-р тал) гэснээс үзэхэд, хэрэв Чингис хаан 1167 онд төрсөн бол 1222 онд 74 настай Чан Чунь бомбо өөрөөсөө 19 дүү 55 настай Чингис хааныг юу гэж өндөр настай гэх билээ. Харамсалтай нь өмнө дурдсанчлан Япон, Англи зэрэг орны хэвлэлд Тэмүжинийг 1167 онд төрсөн гэж бичсээр байна.

5.1368-1370 онд Мин улсын Тайзу хаан (анхны хаан) Чжу Юан Чжанийн зарлигаар бичсэн "Юан улсын сударт", "Тайзу (Чингис хааны) шаштирт": Хорин хоёр он. Улаагчин гахай жил (1227 он). Намрын 7 сар. Шаргачин үхэр өдөр хаан халив. Нас сүүдэр 66 гэсэн тэмдэглэл байдгийг Сайшаал гуай өмнө дурдсан "Чингис хааны товчооны" дээд дэвтрийн 24-р талд бичсэн. Манай эрдэмтэн Ч. Далай гуай өмнө дурдсан номондоо Юан улсын судраас мөн ингэж дурдсан байна.

Чингис хааны төрсөн оныг "Японы Нака Мичиёо бол 1162 он гэж байна... үндэслэл нь "Юан улсын түүх болно" гэж Кацүфүжи Такайши "Чингис хаан номондоо бичжээ." (Өмнө дурдсан номын 60-р тал) "Юан улсын судраас Чин (манж) улсын хааны зарлигаар хятад хэлнээс монгол хэлээр орчуулж 1644 онд барласан (хэвлэсэн) "Дай Юан улсын түүх" номын Өвөрмонголд хэвлэсэн "Дай Юан улсын түүх. Бээжин 1987" номын 76-р талд "тайзу Чингис хааны 22-р он. Улаагчин гахай жил... хаан... төрөл өүтгэв. Хаан оронд 22 жил суулаа. 66 настай ажгуу" гэж бичсэнээс бодвол Чингис хаан 1162 онд төрсөн гэж гарна. (Еүтгэв (егүтгэв) нь солив,

халав гэсэн утгатай үг. Шашны үүднээс бичсэн үг. *төрөл өүтгэв* гэдэг. Энэ нь одоогийнхоор "төрөл арилжав" гэсэн үг) урд жилийг нь "хар нохой жил" гэсэн (23-р тал).

Мөн 1644 онд барласан Юан улсын судрыг магадлан шалгаж, орчуулсан гэх "Дай Юан улсын бичиг" номын өнөө үеийн Өвөрмонголд хэвлэсэн номын 78-р талд өмнө өгүүлсэнтэй адил "Хорин хоёр он улаагчин гахай жил халив... 66 настай ажгуу" гэсэн байна. Оросын эрдэмтэн Иаканф Бичуриний Юан улсын үеийн хааны ордны хоёр хятад зохиол ба товчоор "ган-му" гэдэг хятадын "Дэлхий дахины түүх" номуудаас орчуулсан "История первых четырех ханов из Дома Чингисова, с китайского монахом Иакинфом. СПб. 1829" номын 142-р талд бичсэнээс орчуулбал "Монголын эзэн хаан 22 жил хаанчилаж, 66 насандаа өөд болсон" гэжээ. Энэ нь Чингис хааны төрсөн оныг зөв бичсэн оросын анхны эрдэмтэн байж магадгүй.

Дүгнэлт

1. Тэмүжин (Чингис хаан) элдэв хэмээх буюу гуравдугаар жарны усан (хар) морин жилийн зуны тэргүүн сарын тэргэл өдөр (билгийн тооллын 4 дүгээр сарын 16) морин цагт (11-13 цаг буюу 11 цаг 40 минут ^{-13 цаг 40 минут} төржээ. Аргын тооллоор 1162 оны 5 дугаар сарын 1 буюу 31 гэж байна.

Тэмүжин анх *усан барс жил* (1182 онд) хөдөө аралд буюу шаргачин тахиа жил (1189 он) Хамаг монголын хан болсон.

Эл өгүүллийг болон бусад өгүүллийг Их монгол улс байгуулагдсаны 790 жилийн ойд зориулан 1996 оны VI сард бичиж дуусаад <<Орчлон компаниар>> хэвлүүлэхээр эх бэлдүүлж байгаад санхүүгийн боломжгүй тул больсон билээ. Манай хоёр томоохон сонин газар 1996, 2000 онд өгсөн боловч хэвлэгдээгүй төдийгүй харин эх бичиг маань алга болов. 2000 оны V сард МУИС-ийн НУФ-ын эрдэм шинжилгээний бага хуралд тавьж хэлэлцүүлсэн. Мөн нууц товчооны 760 жилийн ойн хуралд товч агуулгыг мэдээлсэн болно.

Монголын нууц товчоо ба бусад түүхэн сурвалжисын Чингис хааны төрсөн жил зэрэг чухал он, үйл явдлын товчоон

Номян нэр	Тэмүжиний төрсөн жил он, сар, өдөр, цаг, газар	Тэмүжиний төрсөнтэй холбоотой гол үйл явдал, онцлог, өгсөн нэр	Бсүхэй баатрын нас барсан, Тэмүжин, Бөртийн сүй тавьсан, гэрлэсэн тухай	Хамаг монголын хан болсон жил, он, газар буюу бусад мэдээ	Монгол улсын хан болсон жил, он, нас буюу сууринд ширээнд суусан жил, газар, улсын нэр	Нас барсан жил, он сар, газар, сууринд (хаан ширээнд) суусан жил
1	2	3	4	5	6	7
1	Монголын нууц товчоон	Онсны Дэлүүн болдрог (59%)	Татаарын Тэмүжин-Үг Хорибухыг олзолж ирэхэд төрсөн. Хар неж атгаж төрсөн. Тэмүжин (69%)	Тэмүжин 9 настайд, Бөрт 10 настайд сүй тавиад, харих замдаа Татаарт хорлогдоод гэртээ ирж нөс нөхцөн (68%)	Барс жил /1206 он/ Ононы тэргүүнээ хүрж 9 хөлт цагаан туг байгуулан ... (202%)	Тангад иргэнийг мохдогжлялж Гэхэй жил /1227/ Турэмгий багтас/дам/ тэнгэрт гарав. 268%
2	Бодгаатар бмээр дайсан тэмдэглэл /1266-1273/	Дэлүүн болдрог 9	Татаарын Тэмүжин-Үг Хорибухыг олзолж ирэхэд нөж атгаж төрсөн. 9/		Улаан барс /1206/ Онон мөрний эхэнд өсөн хөхөлт цагаан туг мандуулж Чингис хаан цол ерөмжийг бай. /39/	Улаан нохой жил /1226/ 65 настай байсан. Тангад улсыг эзлээд буцав. Чингис хаан хагасын /53/
3	Хурвангүй алтан товч	Хар могой /32/ 1113-1173 нь огт төврөхгүй. Хар морь 1162 он гэвэл 46 насандаа, 1206 онд хаан суусан гэсэнтэй тохирно. Цагаалчин Могой нь 1161 он	Татар, Тэмүжинийг талж ирэхэд Тэмүжин /17/	Тэмүжин 9 настай Бухийд /29/ Бөрт нэртэй, 9 наст охин Буй /18/ Буцадраа Татаарт хорлогдон Бсүхэй эзэн гэртээ тэнгэр богба /26/	46 насандаа бин барс /1206/ Ононы тэргүүнээ өсөн хөлт цагаан туг байгуулж хаан их ор суув /Хөдөө арал. Дам. 32/	Тангад улсыг оруулж Бин гэхэй жилд 67 насандаа Турэмгий Балгаснаа VII/22 тэнгэр болов /78/ 67 нас нь 46 насандаа хаан болсон гэсэнд харшилна. Ашулгт хөдөө арал/

Цогт тайжийн дуулын бага бичиг /1624/	Усан морин жил					
4	Шар тууж /1604-1634/	Гал морин жил /1126, 1186 тохирохгүй/ Усан морин /1162/	Тэмүжин	Шаралчин тахиа /1189/ Хөдөө арал 28 нөс /22/	Шаралчин тахиа /1189/ Хөдөө арал 28 нөс /22/	Гал гахай 1227 III/6 VII/12 66 настай. Турэмгий Балгас /47/ шулгтэй
5	Лувсандэн ан. Алтан товч. /1628-1634, 1667/	Хар морин жил IV/16 Өдрийн дөл цэг /12/ Ононы Дэлүүн болдрог	Татаарын Тэмүжин-Үг Хорибухыг олзлон ирэхэд Хар неж атган төрсөн. /126/ Түмүчин /Тэмүжин 12 б/	Тэмүжин 9 наст. Бөрт үжинийг 10 настай бйхад сүй тавиад ирэх замд татарт хорлогдоод гэртээ ирээд нас нөхцөн /13, 14 а/	46 насандаа бин барс жил Онон мөрний тэргүүнээ 9 хөлт цагаан тугаан байгуулж хаан их ор суувай. /33а/ Хөдөө арал /дам/	22-р он, улаагчин гахай жилд /1227/ 66 насандаа VII/12 тэнгэр болов. Луубаншанд турэмгий Балгасанд /126, 126 /
6	Сеган сэцэн. Эрдэнийн товч. 1 32	Шим морин жил /1162/	Татаарын Тэмүжинийг талж ирэхүй лүгээ, Тэмүжин /78/	Бөрт 9 настайд Бсүхэй баатар сүй тавьсан. /78/ Татаарт хорлогдон гэртээ ирээд нас барсан. Тэмүжин 17, Бөрт 13 /84/ суусан	Хий тахиа жил /1189/ Хэрлэн мөрний хөдөө арал, Хөх монгол, 9 хөлт цагаан туг /67/ 40 түмэн бидэ улс	66 дин гахай жил VII/12 Турэмгий Балгасна тэнгэр эцэглээн өөд болон одов.
7	Шамба /ямба/ Асрагч нэртийн түүх	Ононы Дэлүүн болдрог. Усан морин жил /1162/ IV/16	Татаарын Тэмүжинийг олзолж ирэхүүд Хар неж атгаж төрсөн. А/ Хасар модон /хөх/ бичтэй. /1164/	Сача бэхи, Бэхи, Алтан Чингисийг хаан болговой /22-23/ Усан барс /1182/ 21 настай. 9 хөлт цагаан туг хийн	Барс. Онон мөрний тэргүүнээ 9 хөлт цагаан тугийг /28/ /1206 он/ Хөдөө арал /дам/ Гилүгэдэй баатрын үг/	Гал гахай жил III/12. 66 миналийн турэмгий Балгасанд нөхцөв. /39/ шулгтэй

8	Гомбожав Гэнгийн урсгал /1725/	Усан морин жилтэй /1162/				45 өмний дэргэн гал барс жил ... Онон мөрний эхэнд 9 хөлт цагаан туг байгуулж, хаан суув. /49-50/	22 он сууж, 66 гал гахай жил /1227/ ХИ сар Лу ган шанд тэнгэр болбой. /63/
9	Ломи Монголын боржигод овгийн түүх /1732-1733/ 1985 оны хэвлэл	Хар морин жил /1162/	Татаарыг дайж эзэн Тэмүжинг нь барьж ирэхэд (66)			Улаан барс жил /1206/ 45 насанд ... 9 цагцг цагаан, хар туг байгуулаад Онон голын эхэнд сууринд суув. Монгол /60/	Төдийг Тоошигтгад ... Сууринд 24 он суусан, үхэр жил /1229/ XII шарагчин/ нехцөв. /69/ VIII/12 эз нь 1229 он нь туугаар он Ө гэдэй хаан суусан гэсэнтэй харшица.
10	Даржаа Аптан хүрдэн мангэн хигээст /1739/	Элдэв хэмээх усан морин жил /1162/ /171/	Зүүн этгээдийн Тэмүжин нэрт улсад ялалт олз авч буух дор төрсөн. Тэмүжин. /171/	Дай сэцний охин Бөртгэлжин сэцнйг хатан болгон авч ... /172/ 21 насандаа ... Хаан цол /172/		Гал барс жил /1206/ Онон мөрний эхэнд 9 хөлт /хөхөлт / цагаан туг байгуулж ... Гур их улсын хаан суувай. Их Монгол улс. /171/	Гал гахай жил /1227/ Лу Чуу бан шан уул. Минаг түрэмгийн балгас /63/
11	Мэргэн гэгээн Лувсандаа мийхэлсэн Их Монгол улсын үндсэн алтан товч /1765/	Хар морин жил /1162/ /26/ Хасар хөх битэм /1164/ /49/	Татаарын Тэмүжин нэгчийг олзолж ирэхэд Хасар неж этгэн төрсөн гэсэн. /49/	Цагаан барс жил /177/ Есүхэй баатар. Өлэн хатан. Хөбулаа ... Нехцөөд /40/		Улаан барс /1206/ Онон мөрний эхэнд 9 цагаан туг босгон Тэмүжинийг хаан болгон Чингис хаан цол өргөө /61/	Улаагчин гахай /1227/ С ияа улсыг толгоолоод хөх усны Хяны дорд маран намар. /62/
12	Башлунцэг Болор эрх. /1774-1775/	Элдэв хэмээх усан морин жил /1162/ зунч тэргүүн сарын тэргэл өдөр IV/15 /16/ Ононы Дэлүүн болдог	Тэмүжинийг олзлоход төрсөн /26/	18 настай Бөрийг Тэмүжин өөрөө сонгож гэрлэсэн. /34/ /1178/		45-ны улаан барс жил Чингис хааны тэргүүн он /64/ Онон мөрний эхэнд 9 манжлагат цагаан туг босгож Тэмүжин хаан болон суувай. Чингис цол өргөн.	С ияа улсыг сөнөөж ... 66-ны улаагчин гахай 22- рон. /131/ Намран шарагчин үхэр өдөр халма. /133/ Луубан шан уул /дам/ 1263 сүмийн нар Тайвц. /133/

13	Нэгэ /Ломба/Апта н эрх. /1817/	3-р гал туулай жилийн 14-р усан морин жил /1162/				45 насандаа гал барс жил /1206/ Онон мөрний эхэнд 9 хөхөлт цагаан туг /24/ Чингис. Их Монгол улс /25/	22 он хаан ширээнд суулаад 66 насандаа өмгийн сүүл сард Лу ван шан ууланд тэнгэр болбой. /27/
14	Хөх түүх /1796-1820/ /1817/	III жарны хар морин жил /1162/ XI/1 үүр цайх цагт /47/ Тэмүжин. /47/	Татаарын Тэмүжинийг эрхдээн оруулах үед. Тэмүжин. /47/	Тэмүжин 17 настайд Бөрийг 13 настай байхад авсан. /47/	28 насандаа шарагчин тухна жил /1189/ Хэрлэний хөдөө арал /47/ Чингис цол. 8 хөлт цагаан туг. 4 хөлт хар сүлд	Минаг Тангудын аймгийг эрхдэдэн хурааж 66. Улаагчин гахай жил /1227/ VIII/27 цагаан балгасна /52/	Минаг Тангудын аймгийг эрхдэдэн хурааж 66. Улаагчин гахай жил /1227/ VIII/27 цагаан балгасна /52/
15	Жамбадорж Болор толь /1837, 1846- 1849/	III жарны хар морин жил /1162/ XI/1 үүр цайх цагт 1164 онд Хасар төрсөн. /390-391/	Татаарын эзэн Тэмүжин Угчийг барьж ирэхэд /391/ Тэмүжин. Хасар бөөм /391/ атган төрсөн.	Хасарыг 7 настай үед /1170/ Есүхэй баатар, Өэлүн эх нас барсан. /391/	Ван ханыг сөнөөсний дараа ... хөдөө уудам дэлхийн Дэлгэр хан орлуулаад ... 66 хөлт газар /402/. Их хан болгон өргөмжигбай. Чингис В хөлт цагаан туг. 4 хөлт хар сүлд. /404/	Минаг улсыг эрхдэдээ оруулаад ... 66 улаагчин гахай жил /1227/ VIII/27 Барс цагаан балгас. Нирван болбой. /420-421/ Минаг ... Тангудыг эрхдэдэн оруулаад 66 насандаа улаагчин гахай жил /1227/ VIII/22 тэнгэр эцэртээ өөд болон одоой. /141/	Минаг улсыг эрхдэдээ оруулаад ... 66 улаагчин гахай жил /1227/ VIII/27 Барс цагаан балгас. Нирван болбой. /420-421/ Минаг ... Тангудыг эрхдэдэн оруулаад 66 насандаа улаагчин гахай жил /1227/ VIII/22 тэнгэр эцэртээ өөд болон одоой. /141/
16	Галдан эрлэнийг түүх /1841/ 2000 он хэвлэл	Шим хэмээх усан морин жил /1162/ /131/	Татаарын Тэмүжинг олзолж ирэхэд хар неж атгаж төрсөн.	Тэмүжинийг 13 наст бүхүйд 9 наст Бөртэй Тэмүжин 17 настай ... д нохой /1178/ Бөрт ужин улаан нохой жилтэй 116 /132/	Тэмүжин хан шарагчин тухна хөвгүүн 28 сүүдэр. Хэрлэн мөрний хөдөө арал. 9 хөлт цагаан сүлд. 4 хөлт хар сүлд. Чингис хаан. Хөх монгол. /133/	Улаан барс жил. Их монгол улсын Чингис хааны тэргүүн он. Монгол. Тайзу хаан 45 сүүдэртэй. /1173-р тал дэд дэвтэр/ Онон мөрний эхэнд /1150/ 9 манжлагат цагаан туг	Улаагчин гахай жил /1227/ Чингис хааны 22-р он. XII/12 Шарагчин үхэр өдөр тэнгэр болбой. Луу ган шан уулаанд /1166/ III дэвтэр/
17	Инжиннаш Хөх судар /1871-1891/	Хар морин жил /1162/ IV/16 морин цагт /8, 96/ Дэлүүн болдог	Татаарын эзэн Тэмүжинийг барьгад ирэх үед хөбөр гартаан ... неж атгаж төрсөн. /98/	Тэмүжин 9 наст, Бөрт 9 наст. суй тавьж ирэхдээ татааруудад хорлодон гэртээ ирээд нас барсан. /105/ Тэмүжин 17 насандаа Бөрттэй гэрлэсэн. /129/			

18	Рашид-ад-дин Сударын чуулган /1300-1310/	Ажавгийн /жаргын/ 549 он гэхэй жил Аргын 1155 Дэлүүн болдрг.	Татварын эзэд Тэмүжин Хорихуыг алх ирэхэд неж атгаж төрсөн. Тэмүжин /64/	Гижрийн 562 /гахай/ Тэмүжинг 13 настай байхад Есүхэй хан нэс барсан.		Гижрийн 602 он Аулаан барс / аргын 1206 он. Ононы эхэнд 9 хөлт цагаан туг босгов. Чингис цол өгөв.	Гижрийн 624 /какагийн/ Улаагчин гахай аргын 1227 он VIII/15
19	Юан улсын үеийн хятад түүхийн сурвалж ган му зэргийн орчуулга /Мокинф Бичурин/ 1829					66 насандаа сууричд /хаан ширээнд / 22 жил суусан.	Улаагчин гахай/1227/17 сар Шаргачин үхэр өдөр хаан халив. Нас суудэр 66
20	Дай Юан улсын судар буюу түүх						1227 VIII/18, нас 66 хаан сууринга 22 жил суусан. /327/
21	Доссоны монголын түүх.	1155 Зөрчилтэй Нас барсан он, насаар нь бодвол 1162 гэж гарна.	Татварын хоёр эзэн, тухайбал Тэмүжин угийг алаад ирэхэд төржээ. Дэлүүн болдрг. /75/			1206 онд Онон мөрний хөвөөнөө хуралдай хийж 9 хөхөлт цагаан сүлд мандуулав. Чингис 44 настай.	

Тайлбар: 1. "дам" гэж буй. Энэ нь уг зохиолд шууд бичсэн зүйл бус, харин өгүүлэл бичигч тийнхүү дүгнэсэн гэсэн үг. Уг зохиолд шууд хэлээгүй боловч Чингис хааныг өөд болсны дараа Гилүгүдэй баатрын хэлсэн шүлэгт хан суусан Хөдөө арал гэдэг нь дам мэдээ.
2. /64/ нь уг номын 64-р тал гэсэн үг.

Есүхэй баатар хан болох нь

1. Есүхэй баатрыг нууц товчоонд хамгийн олон удаа хан гэж бичсэн нь
2. Олон сурвалжид Есүхэй баатар гэдэг.
3. Судрын чуулган, Богд баатар биеэр дайлан тэмдэглэлд Есүхэй баатрыг хан гэсэн нь
4. Есүхэй баатрыг Чжао Хун "Аравны дарга", манай нэг сэтгүүлч дээрэмчин болгосон нь

Манай ууган гайхамшигт их хөлгөн судар болох Монголын нууц товчоонд анх 50-р зүйлд "Бардан баатрын... хүүд... Есүхэй баатар" гэж гардаг. "Богд баатар биеэр дайлан тэмдэглэлд (1266-1273 оны)" "Дээд өвгөн баатар хааны алдрыг ...Есүхэй хэмээмой" ("Богдбаатар биеэр дайлан тэмдэглэл. Асаралт, Хөхөнөндөр харгуулж тайлбарлав. Өвөрмонголын Соёлын хэвлэлийн хороо. Бээжин. 1985" номын 9-р тал) гэсэн.

"Хураангуй алтан товч", "Лу.Алтан товч", "Шар тууж", "Асрагч нэртийн түүх", "Гангийн урсгал", "Монголын боржигид овгийн түүх", "Алтан хүрдэн мянган хигээст", "Мэргэн гэгээний алтан товч" зэрэг арав гаруй XVII-XIX зууны түүхэн сурвалжид бүгд "Есүхэй баатар" гэсэн байна. Ната-Алтан эрихэд Есүхэй баатар, Есүхэй эзэн (24) гэсэн. Рашипунцаг. Болор эрихэд 28-р талд Есүхэй гэсэн Монголын нууц товчооны (цаашид "нууц товчоон" гэе) 64-р зүйлд хонгирад овгийн Дэй сэцэн Есүхэй баатартай уулзаад

"Хацар гоо охидыг

Хаан болсон таны

.....

Хатан сууринд

Хамт суулгамуу

Өнгө сайт охидоо өсгөж

Өндөр сууринд өрөөл этгээд суулхуй" (Элдэндэй, Ардажав

"монголын нууц товчоон-сийрүүлэл тайлбар. Өвөрмонгол номын 120-р тал) гэсэн. Энэ шүлэгт Есүхэй баатард хандан "хаан болсон таны" гэсэн тул Есүхэй баатрыг хаан гэж үзжээ. Тийм ч учраас, хааны хүү хаан болох боломжтой ба Тэмүжин " нүдэндээн галт, нүүрэндээн гэрэтү (гэрэлт)" (62) тул, хонгирадынхны заншлаар охиноо хан болох Тэмүжинд өгсөн бизээ. Хаалтан дахь үг нь эл өгүүлэл бичигчийн тайлбар болой. Цаашид ч ийнхүү бичнэ. Есүхэй баатрын нас нөхөцсөнөөс хойш, Амбагай хааны хатан Урбай, Сухатай хоёрыг ихэсийн тайлгын газар хэлэхгүй явахад Өэлүн үжин хойноос нь очоод, ихэсийн хишигээс хоцрооход "Есүхэй баатрыг үхвээ гэж, хөвгүүдий минь их эс болох хэмээн ихэсийн хишигээс, били үрээс, сархадаас яахин хождуулмуй та" (70§, 133-р тал) гэж хаан байсан хүний хатдын өөдөөс үг хэлнэ гэдэг, өөрөө мөн тийм зиндаанытодруулж хэлбэл Есүхэй баатар нь хан байсан гэсэн үг. ("били үр, сархад" нь тахилгын идээ ундааны үлдэгдэл) Нууц товчооны 177-р зүйлд Тэмүжин Ван хаанд элч явуулж хэлүүлсэн үгэндээ "Гүр хан авга чинь чамд морилж ирвээс чи зуун хүн амиан хорхан (хоргодон), буруудаж (зугатааж)... Есүхэй хан эцэгд минь ирвээс, чи тэнд өгүүлэрүүн, Гүр хан авгаас улсыг минь аварч өг, гэгдэн (гэж), Есүхэй хан эцэг минь... тайчуудын Гунан, Бахажи хоёрыг удирдаж..., Гүр ханыг хорь гучин хүнийг хашин зүг үлдэж, улсыг чинь аварч өгвөө ээ. Хан эцэг минь (ван хан), Есүхэй хан лугаа анд бололцож... тусын чинь ач хариулахыг тэнгэр газрын игээгэл (ивээл) мэдэтүгэй" (өмнө дурдсан номын 519-р тал) гэсэн. Энд Есүхэй баатрыг Тэмүжин "Есүхэй хан" гэсэн байна. Ван хан "хаан" тул, өөрийн зиндааны тодруулж хэлбэл, хан хүнээс тусламж гуйх ёстой. Бас Есүхэй баатартай анд бололцсон болохоор, Есүхэй баатрын "хан" гэж үзсэн хэрэг. Хэрэв Сүн улсын элч (1221 он) Чжа Хуны өгүүлснээр Есүхэй баатар "аравны дарга байсан" бол ("Богдбаатар биеэр дайлсан тэмдэглэл" гэсэн өмнө дурдсан номын 103-р

тал) зуун цэрэгтэй Ван хан арваны даргаас тусламж ялаа гэж гуйх вэ дээ. Энэ бол түүхийг гажуудуулж өгүүлдэгийн нэгэн баримт байна. Богд баатар биеэр дайлсан тэмдэглэлд (өмнө дурдан номын 28-р тал) "Гүр хан чамайг... шахахуй дор арга мухардахдаан зуугаад хүнтэй ирж миний эцэг хааныг дагавай... Миний эцэг хаан нутаг, уг ард иргэнийг цөм... чамд өгчөхүй" гэсэн. Энд Есүхэй хаан эцэг гэжээ. Нууц товчоотой адил өгүүлжээ. 16-р талд "Ван хан урьд Есүхэй хаантай найрамдаж" гэсэн. Гүр ханы цэрэг Ван ханы цэрэгтэй нийлсэн болохоор хүчтэй, олон цэрэгтэй байсан байж таарна. Иймд тэдгээрийг дайлсан Есүхэй баатрын цэрэг ч хүчтэй бас цөөнгүй байсан болов уу. Есүхэй баатар "тайчуудын Гунан, Багажи хоёрыг удирдаж" тулалдсан тул Есүхэй баатар Хамаг монгол, тайчууд хоёрын удирдагч байсан байна. Рашид-ад-дин "Ван хан зуун хүнтэй зугадаж зайлав. Есүхэй хан түүний талд орж... түүнтэй анд бололцсон юм". Энэ явдлын талаар Хутула хан Есүхэйд хэлэхдээ "түүнтэй нөхөрлөх нь өөдгүй хэрэг" гэжээ. ("Судрын чуулган. УБ.1994" номын 81-р тал). Эхний хоёр өгүүлбэр нууц товчоотой тохирч байна. Харин сүүлчийн өгүүлбэр нь нууц товчоонд байхгүй бөгөөд үнэмших аргагүй өгүүлбэр байна. Учир нь Хутула ханыг байхад Есүхэй баатар ялаа гэж хан байх вэ дээ. Рашид-ад-дин өөр хэд хэдэн тохиолдолд "Есүхэй баатар" гэсэн. "Дай Юан улсын түүх. Үндэстний хэвлэлийн хороо.1987" номын 11,12-р талд "Ван хаан зуу илүү цэргээр дутаан Есүхэйгийн дэргэд ирэв... Аймаг иргэнийг олзлоод... өглөө. Ван хаан төдүй Есүхэйн тусыг сэтгэн ам алдаж анд бололцовой" гэсэн. Энд "Есүхэй хан", "Есүхэй баатар" гээгүй зүгээр л Есүхэй гэсэн. Санаа нь нууц товчоотой тохирч байна. Авга хан ахдаа хөөгдөж, амь зулбан зугатсан Ван ханд тусалж, улс иргэнийг нь авч өгнө гэдэг Есүхэй баатрын үнэхээрийн уужуу сайхан, өгөөмөр сэтгэлийн илрэл бөгөөд энэ нь ч хожим Тэмүжинг Ван ханаас тусламж гуйх нүүртэй болгосон билээ. "Инжиннаш.

Хөх судар. Тэргүүн дэвтэр. Өвөрмонголын Ардын хэвлэлийн хороо. 1991” номын 92-р талд “Бартан баатар хан авга бүхгүйгээс өмөглөн хамгаалж манай хэрэйдийг тэтгэлээ. Өнөө их баатар чи бээр өршөөлт сэтгэлийг өвөрлөн өнчин ядангийг тэтгэдэгийн тул өчүүхэн намайг өршөөн өмөгт цэргээн авч үхэхэд хүрсэн миний өшөөг хариулж өгөх ажаамуу” хэмээн өр өвөдтөл мөргөхүйеэ гэж байна.”Буурайг тэтгэн дарагдсаныг тэнхрүүлэх нь бачим зант миний багаас явсан энгийн явдал бөлгөө” (92-р тал) “Есүхэй баатар хэрэйд улсын нийтийг дагуулан төвшитгөөд дайны олз бүхнийг цөм хө Ванд өгч...” (93-р тал) гэж байна. Гэтэл манай нэрд гарч байгаа сэтгүүлч томоохон сонинд “юун үнэн, түүх үнэн” өгүүлэлдээ Есүхэй баатрыг дээрэмчин гэж “ баталсан” нь ёстой санаанд багтамгүй явдал бөгөөд найман зуу шахам жилийн өмнөх харь улсыг муулах дуртай элчээс ч хол давжээ. Нууц товчооны 96-р зүйлд “Эрт өдөр Есүхэй хан эцэг лүгээ хэрэйд иргэний ун (ван) хан анд хэмээлдсэн ажгуу” (өмнө дурдсан “нууц товчоо” номын 221-р тал) хэмээн Ван ханд очиж булган дах бэлэглэхэд “ван хан маш баясаж өгүүлэрүүн:

Хар булган дахын хариу

Хагацсан улсыг чинь хамтатгаж өгсү

Булган дахын чинь хариу

Бутарсан улсыг чинь бүхүдгэлдэж өгсү” (дурдсан номын 221-р тал) гэдэг. (“Бүхүдгэлдэж” бүхэл болгож, бүрэн болгож гэсэн үг.) Энд “хагацсан улс”, “бутарсан улс” гэдэг нь Есүхэй баатар улс (иргэнтэй) байсан гэдгийг, тэр улс нь Тэмүжиний улс (иргэн) болох ёстойг харуулж байна.

“Тоорил ханы өгүүлсэн үгсийг Жамухад өгүүлж илэрүүн: “Эрт өдөр Есүхэй хан эцэгт минь тус сай хийгдсэнийг сэтгэн нөхцсү, би. Хоёр түмэн болж баруун гар болон морилсу” (105§, 255-р тал) гэсэн “хан эцэгт минь” гэсэн Ван ханы үгийг “хан эцэг нь”, “сай” гэснийг “сайн”, “хийгдсэнийг”

гэдгийг хийснийг” гэж ойлгох нь зүйтэй байна. Лу.Алтан товчид энэ хэсгийг “Эрт өдөр Есүхэй хаан эцэг нь тус сайн хийснийг сэтгэж, би хоёр түмэн болон баруун гар болон морилсу” гэсэн. (“Лувсанданзан. Алтан товч.УБ.1990” номын 26-р хуудасны эхний нүүр). Энд Ван хан Есүхэй баатрыг “Есүхэй хаан эцэг нь” гэжээ. Өөр газар ингэж хэлээгүй. Нууц товчооны 106-р зүйлд Жамуха хариу хэлэхдээ “Онон мөрөн өөд андын улс энд буй, андын улсаас нэг түмэн, би эндээс нэг түмэн болж болзол газраа нийлэлдье” гэсэн (дурдсан номын 264-р тал) Энд бас л Есүхэй баатар улстай байсан, тэр нь одоо Тэмүжиний улс, түүгээр ч барахгүй Жамухтай адил түмэн цэрэг гарч болох боломжтой гэсэн байна. Жамухаас салж нүүх үед зуур тайчуудыг дайрахад тэд гөхийгөөд (хулчийгаад) зугатадагаас үзэхэд Тэмүжинг дагасан цэргүүд цөөнгүй байжээ.Мөн 150,151,164-р зүйлд “Хорижин хатан, Хуурчин хатан... буурч (тогооч) Шихихүрийг ашигжухуй (зодчихуй)... Шихихүр өгүүлэрүүн: “Есүхэй баатар, Нэхүн тайж хоёрыг үхэхүйн (үхсэний) тул ийн ашигдахуй” (дурдсан номын 353-р тал) гэснээс үзэхэд бас л Есүхэй баатар хаан, Нэхүн тайж нь тайш (хааны дараах албан тушаал, их цэргийн жанжин, одоогийн ерөнхий сайд) байсан гэсэн санаа байна. Т.Дашцэдэн, Широтари Куракичи нар “тайж”ийг латинаар “taisi” гэж галигласан. Нэхүн нь тайши байсан ч учраас Тэмүжин түүний хүү Хучирыг хан бол гэж байсан биз (177§) Өэлүн үжин гээгдэж хоцроод “туглаж биеэр морилж зарим... иргэнийг ицаав (няцаав)” (73§, 142-р тал) гэснээс үзэхэд Есүхэй баатар нь Хамаг монгол, тайчууд хоёрын эзэн байсан бөгөөд, тэрхүү эзний баталгаа туг барьж явжээ. Тийм ч учраас зарим иргэн нь ойлгож буцжээ. “Энэ нь хэдийвээр овгийн хаан нас барсан боловч хаан эзний сүр хийморь болох туг сүлд байх тул Өэлүн үжин энэхүү туг сүлдийг барьж олон ард иргэдийг бишрүүлэн хураан ирэх бээр оролдсон хэрэг билээ”. (Л.Хурцбаатар. Ч.Үзэм. “Монголын бөө мөргөлийн

тайлга, тахилгын соёл. Өвөрмонголын Соёлын хэвлэлийн хороо.1991” номын 38-р нүүр). Гэвч харамсалтай нь тогтсонгүй ээ. Аргагүй биз ээ.

Тайчуудын Таргудай Хирилтуг тэргүүтэн Есүхэй баатрын бэлбэсэн хоёр гэргий, хүүхдүүдийг гэж нүүхэд Чирха өвгөн одож ятгаад жадлуулж ирээд “гэртээ бэрх хэвтэж байхад” нь Тэмүжинийг ирэхэд “сайн эцгийн чинь хураагдсан (хураасан) улсыг маань бүрэн авч” (73§, 142-р тал) нүүхэд гэсэн. “Рашид-ад-дин. Часть II. Сборникъ Лѣтописей. Исторія монголовъ. Исторія Чингизь-Хана” СПб.1868 номын 53-р талаас мөхөс би орчуулбал: “есүхэй баатар олон монгол овог (аймаг)-ийн удирдагч байсан. Түүний төрөл төрөгсөд нь түүнд дуулгавартайяа даган захирагдаж байсан бөгөөд өөрсдийн дотроос түүнийг нэгэн дуугаар хаан ширээнд суулгасан”. Энд дурдсан төрөл төрөгсдийн тоонд тайчууд орохгүй. “Дай Юан улсын түүх.Үндэстэний хэвлэлийн хороо.1987” номын 11-р талд “Есүхэй олон аймагуудыг дайлаж эрхдээн оруулаад аугаа хүчин нь ямагт нэмэв” гэсэн. Иймд Есүхэй баатар бол үнэн хэрэг дээрээ хамаг монгол, тайчууд хоёрын их хуралдайгаар өргөмжлөгдөөгүй хан (хаан) байжээ. Одоогийнхоор хэлбэл “ханы үүрэг гүйцэтгэгч” байжээ. Хадаан тайшаас хойш, Хотула хааны дэргэд тайш болж байсан бололтой. Хотула хаан, Хадаан тайш хоёр Амбагай хааны өшөө авахаар Алтан хааны (зөрчидийн) цэрэгтэй байлдаж бут цохиж олон цэрэг олзлож, хэмжээлшгүй олз олж байсан байна. (Өмнө дурдсан Рашид-ад-дины “Судрын чуулган” Часть- II) Гэвч татаруудтай 13 удаа байлдаж “өсөл өсөн хясал хясан ядав” гэсэн. (58).Гэтэл Есүхэй баатар л татартай байлдаж “татарын Тэмүжин- Үгэ, Хорь бух тэргүүтэн татаруудыг” (нууц товчоо, 60) олзлон ирсэнийг бодоход Есүхэй баатар олон цэрэгтэй, тодруулж хэлбэл Хамаг монгол, тайчууд хоёрын бүх цэргийг мэдэж байжээ. Татаруудыг бут цохиж Тэмүжин-Үгэ нарыг олзлон ирсэн тухай монголын арав гаруй түүхэн сурвалж, Судрын чуулган, Дай Юан улсын түүх зэрэгт

үндсэндээ адил бичсэн байна. Есүхэй баатар Хотула ханыг нас нөхөцсөний дараа Хамаг монгол, тайчууд хоёрын удирдагч байжээ. “Есүхэй баатар нь... “арван гурван насан дагаан өвч хуягт хүнийг шувт харван унасан морийг нь авч унаж дутаан явдаг”... нэгэн эрэлхэг дайчин хүн болохоор барах үгүй мөн ч төв голч, арга бодлоготой бөгөөд бусадтай бүлгэмдэж чаддаг хүн тул маш олон төрөл аймаг бүлэг нь ирж түүнд харьяалагдсан ба цөөхөн бус [гэрийн хүмүүстэй] болжээ” (Ши Вей: “Чингис хаан. Сиянганы хэвлэл, 4 нүүр”), (“Сайшаал. Чингис хааны товчоон. Дээд дэвтэр. Хоёр дахь хэвлэл. Өвөрмонголын Ардын хэвлэлийн хороо. 1991” номын 13-14-р тал). Есүхэй баатар нь анхын гэргий Өэлүн үжинийг Мэргэдийн их Чилэдү гэргий болгон авч явахад нь өнгийж хараад л анхны харцаар дурлаж гэргийгээ болгохоор шийдсэн “Ромео” байжээ. Нөхрийг нь алахаар завдан хөөсөн боловч цаадах нь зугатаж амжсан. Өүлэн үжин Чилэдүд үлэмж хайртай байсан нь “үнэрийг минь үнэсч яв” гэж цамцаа өгч, хэрэв өөр нэртэй гэргий авбал “Өэлүн гэж” нэрлэ гээд Чилэдүгийн хойноос их дуугаар эхэр татан уйлснаас тодорхой байна. (56).Гэвч Өэлүн Үжин Есүхэй баатард дасаж 5 хүүхдийн нь эх болжээ. Хоёр хоёр насны зөрөөтэй хүүхдүүдтэйг бодоход хоорондоо их дотно байсных биз. Есүхэй баатар хэдийгээр булааж авсан ч гэсэн жинхэнэ хань нь болж чадсан Өэлүн үжиний марташгүй хань нь байжээ.

Тэмүжин Хамаг монгол аймаг ба Их монгол улсын хан болсон нь

1. Тэмүжин усан барс жил (1182 онд) Хамаг Монголын хан болсон нь
2. Хамаг монголын хан болсныг Монголын нууц товчоо
3. Их Монгол улсын хан болсон нь
4. Монголын нууц товчоо нь монгол төрийн түүх болох нь

Тэмүжин элдэв хэмээх (жарны нэр) усан морин жилийн (аргын тооллын 1162 он) зуны тэргүүн сарын улаан тэргэл өдөр (билгийн тооллын IV/16) дөл цагт (морин цаг; 11цаг-13 цаг буюу 11 цаг 40 минутаас 13 цаг 40 минутын хооронд) гартаа хар нөж атган төржээ. (Аргын тооллын 1162 оны V/31 гэдэг). Мэргэн гэгээн Лувсандамбийжалсан “Алтан товчдоо” (49-р тал). Жамбадорж. Болор тольдоо (391-р тал) Хасарыг үлэмж магтсан байдаг ба Чингис хааны зарим гавьяаг Хасарын болгож өгүүлдэг тул “Хасарыг хар нөж (буюу бөөм) атган” төрсөн гэсэн. Үүгээр үзвэл “Хар нөж” нь эр зориг, баатарлаг явдлын бэлэг (бэлгэ) тэмдэг бололтой. Инжиннаш гуай Тэмүжинг бүр хоёр гартаан нөж атган төрсөн (Хөх судрын 98-р тал) гэж эр зоригийн бэлэг (тэмдэг) гэсэн санаагаар өгүүлсэн. Гэтэл харин нууц товчоонд өгүүлснээр бол Өэлүн (Өөлэн) эх харгис хатуугийн тэмдэг гэж үзсэн. Нууц товчооны 78-р зүйлд Тэмүжин, Хасар хоёрыг Бэгтэрийг харваж алаад ирэхэд “барагсад... гартаан хар нүдүн (нөж) атган төрлөө энэ” гэдэг нь Тэмүжинг хэлсэн хэрэг. (Элдэндэйн өмнө дурдсан номын 166-р тал) Тэмүжинг хан болохыг анх урианхай Жаржуудай зөгнөн мэдсэн ажээ. Нууц товчооны 97-р зүйлд (97§) “Ононы Дэлүүн болдогт бүхүй дор Тэмүжиний төрөхүй дор булган нэлхэ (өлгий) өглөө би. Энэ хүүгээн Зэлмийг өглөө, би” гэдэг (Элдэндэй, Ардажав сийрүүлэл тайлбар. 1986” номын 226-р тал) Энэ нь нэг талаас Есүхэй баатар хан буюу тийм зиндаанд байсан гэсэн үг. Нөгөө талаас, нялх хүүхэд хараад хүүгээ өгнө гэдэг бол, Тэмүжинг хан болно гэж урьдаас мэргэн зөгнөж, гүнээ итгэж агуу сэтгэл гаргасан хэрэг. Хонгирадын Дэй сэцэн Есүхэй баатар, Тэмүжин хоёртой уулзаад, хонгирадынхан хаан хүнд охиноо өгдөг зуршилтай гээд, Тэмүжинг “нүдэндээн галт, нүүрэндээ гэрт хөвгүүн” (өмнө дурдсан номын 115-116-р тал) иш татсан хэсэг нь одоогийнхоор “нүдэндээн галтай, нүүрэндээ гэрэлтэй” (“нүүрэндээ галтай, нүдэндээн цогтой” гэсэн үг гэдэг нь

ойлгомжтой) гэж дуу алддаг төдийгүй охиноо өгдөг билээ. Энэ нь бас Есүхэй баатрыг хан гэж үзээд Тэмүжинг хан болно гэж үзсэн хэрэг. Есүхэй баатар Тэмүжинг хан болгохыг гэрээслэсэн байна... Лу. Алтан товчийн (1990 оны Улаанбаатарын хэвлэл) 15-р хуудасны хоёр дахь нүүрт Тэмүжинг эцгийгээ нас барсаныг дуулаад маш гаслахад Чирха өвгөн сэргээн

“Тул загас мэт яахин гасламуй, чи

Туурга (торгон) цэргээн бэхлэе гэж эс хэмээлдсэн биш үү

Лагар загас мэт яахин лай барин гасламуй, чи

Нармай улсаан байгуулъя гэж, эс хэмээлдсэн биш үү?” гэснээс тодорхой байна. Өэлүн эх, Тэмүжин, Хасар хоёрыг Бэгтэрийг харваж алаад орж ирэхэд “эх хоёр хүүхдийн царайг ухаж, өгүүлэрүүн барагсад” гэдэг. Өэлүн эх хоёр хүүхдээсээ юу ч асуулгүйгээр л тэдний юу хийснийг ухаарсан гэсэн үг. Одоо 78§-ийн уг шүлгийг сийрүүлбэ (ганц нэг үг ялимгүй өөрчлөн хойно тайлбарлав)

“Барагсад

Халуунаас минь халаж гараруун

Гартаан хар нөж атган төрлөө, энэ

Харвисаан хазах хасар нохой мэт

Хаданд довтлох хавлан мэт

Уураан даран ядах арслан мэт

Амьд залгису гэх мангас мэт

Сүүдэртэн довтлох шонхор мэт

Сэмээр залгих цурхай мэт

Ботгоныхоо борви хазах буур мэт

Бороонд шахах чоно мэт

Хүүхдээ гэлин ядаж идэх ангир мэт

Хэвтшээн хөндвөөс өмөөрөх (дайрах) цөөвөр мэт
Барьж үл саарах барс мэт
Балмад довтлох бараг мэт барваа,
Сүүдрээс бус нөхөргүй
Сүүлнээс бус чичээгүй” гэсэн байдаг.(Өмнө дурдсан

сийрүүлэл, тайлбар номын 166-167-р тал)

Энд “халуун” гэдэг нь “эхийн умай” гэдэг нь ойлгомжтой. Уг эхэд “халад” гэж байсныг “халаж” болгов. “Халах” нь солих гэсэн утгатай “Хааны алба халаатай, эзний алба ээлжтэй гэдэг”. Нөгөө талаар “хал үзэж, халуун чулуу долоох, хашир суух”, “хайр нь дотроо, хал нь гаднаа” гэдгээс үзэхэд “хатуу, ширүүн” гэсэн утгатай байна. Бөхчүүд барьцаа хүчээр солихыг “барьцаа халах” гэдэг. Үүгээр үзвэл “халуунаас халад гараруун” гэдгийг “умайгаас өвтгөж гарлаа” гэж ухаарч болно гэсэн утгатай үг байна. Иймд хар нөж атган төрснийг Өэлүн эх хатуу ширүүн, хэрцгийн тэмдэг (бэлгэ) гэж ойлгожээ. “Нүдэн” гэдгийг “нөж” гэв. Аливаа гөрөөс малын хэвлийн дотоод зулзагыг агуулсаныг нь харвис (харвис) хэмээмэй. “Хорин нэгтийн тайлбар толь. Өвөрмонголын Ардын хэвлэлийн хороо.1979” номын 337-р тал. Хаблан-қарлап түрэг хэлний қаппап хэмээх нь барс, ирвис хэмээх. (дурдсан номын 169-р тал дахь зохиогчдын тайлбар) Бороон- бороап нь түрэг хэлэнд... шуургыг хэлдэг байна (170-р тал) Гэлих-залах, туух. Аливаа мал адгуусныг авч хөөн явахыг гэлимой хэмээмэй. (“Хорин наймтын толь.Өвөрмонголын Ардын хэвлэлийн хороо 1994” номын 1106-р тал) Баруг-рагид-ийг түрэг хэлний барак хэмээх нь нэг зүйлийн бужигир үстэй нохойг (дурдсан номын 172-р тал) хэлдэг байна. Тэмүжиний хэрцгийг “хавлан”, “арслан”, “мангас”, “шонхортой” зүйрлэсэн. Гэтэл энд “Харвисаан (харвис баан) хазах хасар нохой мэт” зүйрлэлд үр зулзагаа тээсэн тэр хэсгээ хазаж байгаа нохойтой, “бот-гоо хазах бууртай (эцэг), хүүхдээ гэлин (залж

туун) ядаж идэх ангиртай зүйрлэдэг нь юуны учир бэ? Яагаад эцэгтэй зүйрлэсэн бэ? Адилхан нэг эцгийн хүүхдүүд шүү дээ. Тэмүжин бол эцгийн оронд “эцэг болох” нэг айлын гал голомтын эзэн төдий биш гэдэг санаа байна. Тэмүжин дүүгээ “бялжиур” (болжмор), “сагусун”ы (soqosun хэмээх нь загас; дурдсан номын 157-р тал; зохиогчдын тайлбар) булаасны төлөө алсан юм гэж үү. Арай ч үгүй баймаар. Тэмүжин бол зүгээр нэг ахмад хөвгүүн өөрийн гэрийн эзэн төдийгүй эцгийн байр суурийг жинхэнэ утгаар залгамжлагч, тодруулж хэлбэл, хан болох ёстой хан хүү (хун тайж) байсанд хэргийн учир оршино. Тэмүжиний хамгийн эрхэм, ариун нандин хан болох хүслийн нь сөрөн эсэргүүцжээ. Тайчууд нүүгээд явах нэг хэрэг. Гэтэл өөр эхээс төрсөн, эцэг нэгт дүү нь эцгийн гэрээс зөрчиж, дуулгаваргүй, бүр булааж байгаа явдал бол хан хүний өөдөөс эсэргүүцсэнтэй адил болжээ. Тийм учраас Тэмүжин шийтгэх эрхтэй ажээ. Ийм ч учраас Бэгтэр өөрөө “завилан сууж хүлцэв” (77§) гэжээ. Тийнхүү алж шийтгэх нь тэр гурвын хувьд ойлголцсон, ердийн явдал болжээ. Өөрийн гал голомтоон бүү бүрэлгэдгүн дүү Бэлгүдэйг бүү тэвчидгүн (орхигтун) гэж гуйсан. Энэ гуйлтыг ёсоор болгож, хожим Бэлгүдэйг өмөөрч зодолдож (132§) бас татаруудыг хэрхэх тухай их эеээр (зөвлөлөөр) шийдсэн нууцыг задруулж олон хүний амь нас алдуулан (152§) үлэмж их хохирол учруулсан атал донгодож их эед оролцох эрхийг нь хасаад л өнгөрчээ. Энд би Тэмүжинг дүүгээ алсныг зөвтгөх буюу зөөлрүүлэх гээгүй. Жинхэнэ учир шалтгааныг нь л олох гэж ядаж байгаа минь энэ билээ.

“Сүүдрээс өөр нөхөргүй

Сүүлнээс өөр чичээгүй” хэллэгийн талаар хоёр үг өгүүлье.

Хан хүнд албат, харц хичнээн хэрэгтэй атал, тийм албатгүй болсон байтал эцгээс заяасан дүүгээ ална гэдэг, тэр хан болох хүсэлдээ өөрөө садаа болж тун ч тусгүй хэрэг хийснийг нь ухааруулах гэсэн үг мэт. Чухам л

“сүүдрээс өөр нөхөргүй” гэдэг үгнээс л сэрхийн сая ямар тусгүй хэрэг хийснээ ухаарч гэмшсэн болов уу. “Чичээ” нь чичдэг, хатгадаг юм гэсэн утгатай ажээ. Тийм ч учраас хятад хадмал орчуулганд “ташуур” гэсэн нь аргагүй оносон үг болов уу? Гэтэл Өэлүн эх энд чухам тийм “чичээ (ташуур)” болох эцэг байхгүй тул зоргондоо болсныг өөрөө тийм “ташуур” болж чадахгүй байгаагаа хэлсэн нь сэтгэл зүйн довтолгоо юм. Ташуур буюу хэлдэг, зөвлөдөг хүнтэй болох ёстой гэсэн санаа байна. Тийм ч учраас Тэмүжин Хамаг монголын хан болоод, Боорчи, Зэлмэ хоёрт “Та хоёр намайг сүүдрээс бус нөхөр үгүйд сүүдэр болж, сэтгэлийг минь амуулбаа (амраав) за, та. Сэтгэл дор атугай (байтугай)” гэв. “Сүүлнээс өөр чичээ (ташуур) үгүй дор сүүл болж, зүрхийг минь амуулваа за, та. Чээж дотор минь атугай гэв” (125§)./өмнө дурдсан номын 341-р тал гэсэн./ Үнэхээр Боорч бол зөвийг нь дэмжигч буруугий нь болиулагч мартсаныг нь сануулагч, унтсаныг нь сэрүүлэгч их зөвлөгч болсон билээ. Ийнхүү Өэлүн эх өвгөдийн үгийг үндэс болгож, мэргэдийн үгийг иш болгож хүмүүжүүлсний ачаар хожмын хойно хамгийн хан, улсын эзэн болсон ч өр хүний зөв үгийг авч буруу үгийг гэж, зөв мэргэн шийдвэр гаргадэг хан болжээ. Эцгээсээ балчирхан 9 настай хоцорсон хүнд хэцүү цагт нь харж хандан, хамжин тэтгэхийн оронд хан эцгийн нь ах, дүү анд нөхөд, албат ард нь аргагүй л хүчтэнийг бараадан, хөөрхий өнчин хэдэн хүүхэдтэй бэлбэсэн хоёр хатныг үл тоомсорлон хар бууцан дээр хаяж гээн одоход эцгий нь эрхэм анд Чирх өвгөн тэднийг буцаах санаатай очиж учирлан ятгахад “цээлийн ус тасарч цэгээн чулуу цуураад” байхад чи яасан юм ухаарч нүдээ нээдэггүй хүн бэ? Хэмээн загнаж, зоо нуруугийн нь хүртэл жадлан буцаасныг үзэж уярал, харууслын нулимсаа унагаж явсан. Зоригт Өэлүн эхийн харсаар сууж хамаг албатаа алдахгүйг хичээн туг барьж тунхаг зарлаж тоотой хэдийг эргүүлж ирэхийг үзэж эрхгүй эр зоригийн

шандас нь чангарч л байсан бизээ. Гэвч буцааж авчирсан хэд ч буцан одож, адаг сүүлд Мэнлэг эцэг ч хаян нүүж хар бууцан дээр ганц гэр хоцорч хорвоогийн амьдралын эрээн барааны цаана эрх биш учир ёс байдгийг ухаант эхийн мэргэн сургаалаас, угийн сэргэлэн ухаанаар ухан мэдэж, ухааран ойлгож авсан биз. “Биеийг нь хураахаар сэтгэлийг нь хураагтун. Сэтгэлийг нь хурааваас бие нь хаашаа одох”, “Бие бөх бөгөөс ганцыг ялах. Сэтгэл бөх бөгөөс олныг ялах” (Алтан товч) гэдгийг ойлгон мэдэж авсан байх. Өэлүн эхийн амьдралын өөдрөг сайхан бодолтой, сөхөрч нугаршгүй чин зоригтой, өнөө маргаашийг өнгөрөөх амьдралын аар саар зүйлийг ч амжуулж, өвөг дээдсийнхээ нандин сургаалаар алсыг харж, амьдралыг зохицуулж, зорьсон зорилготой, чиглэсэн чигтэй, хандсан хандлагатай, хатуужсан бодлоготой, харцтай ч нөхөрлөж чадах, хаантай ч харьцаж чадах, хамгийг ч захирч чадах хааны буурьтай, хамаг олныг бие дээн татах арга, билгийн ухааныг ёстой хайраа дотроо, халаа гаднаа байлгаж хүмүүжүүлсэн болов уу.

Элбэг баян, эрх тансаг амьдарч байсан тэдний амьдрал дордож, аргагүй байдалд хүрэхэд ухаант Өэлүн эх зүгээр уйтгарлаж, уруу царайлж суулгүй, харин ч “бүс бүсэлж”, “богто гоо чанга уян” гадаа гарч эр болж, гэрт орж эм болж, халиар мангиар ч түүж, үндэс ч ухаж амьдралын төлөө өөрөө дайчин, цогтой тэмцэгч байж, үүгээрээ үлгэрлэн үр хүүхдээ зовлон бэрхшээл дааж, сөрч чадах сэтгэлийн тэнхээтэй, итгэлийн одтой болгон хүмүүжүүлжээ. Тэд загас ч барьж, зурам ч алж идэж байжээ. Энэ нь тэд зөвхөн идэх хоолгүйдээ тийнхүү байсан төдий биш ерөөсөө амьдралын төлөө тэмцэгч байлгах гэсэн эхийн хүмүүжлийн үр нөлөө юм. Тэмүжин Боорчтой анх уулзан нөхөрлөөд нум сумаа над ац (өг) гэхэд чи миний өмнөөс эрсдүүзэй гээд өгөлгүй өөрөө эргэн харваж эхний хүнийг шархдуулдаг. Дараа нь буцаж ирээд би чамгүйгээр 8 агтаа авч чадахгүй

байсан. Чи хэдийг авах вэ? гэж асуун байгаагаас үзэхэд нөхрийг үлэмж хүндэтгэж өөртөө татаж байгаагийн илрэл болно. Энд ямар ч ихэмсэг бардан зангийн ул мөр алга байна. Тэмүжиний цаашдын өөдлөн дэгжихэд бусдын тусламж зайлшгүй хэрэгтэй байсан ба чухам тусалж чадах хүнээ бол Ван гэж зөв сонгож, өөртөө татсан явдал нь яах аргагүй Өэлүн эх, дүү нар, гэргий Бөрт үжиний санал зөвлөгөөг авсных болов уу. Есүхэй баатар нь Ван ханын Гүр ханд ялагдан зуугаад цэрэгтэй үлдэж ядарч явахад нь өгөөмөр сэтгэл гарган өөрийн биеэр цэргээ удирдан Гүр ханыг хөөн явуулж хаан эрх, хатад хүүхэд орд гэр, албат ардыг нь буцаан өгдөг. Энэ сайхан өгөөмөр сэтгэл, гүн тусламжийн хариуд уярсан Ван хан Есүхэй баатартай анд болснь хожим Тэмүжинг Ван хаанаас тусламж гуйх нүүртэй болгожээ. Энэ бол эцэг Есүхэй баатраас Ван ханд оруулсан агуу их далд “хөрөнгө оруулалт” ажээ. Тэр үеийн ёсоор “анд хүний амь нэг, үл тэвчилдэн амины арич (хамгаалагч) болно.” (117§) гэдэг. Тодруулж хэлбэл, нэг нь нөгөөгийнхөө төлөө амь биеэ үл хайрлан тэмцэж, хоёр биенээ тэтгэн нөхөрлөж, тусалж явах ёстой ажээ. Тэр цагийн сайхан ёс эдүгээ хүртэл уламжлан ирснийг өгүүлье. Миний төрсөн Архангай аймгийн Хан-оюут суманд (одоогийн Эрдэнэмандал сумын Оюут баг) “тал болох” гэж сонин ёс байдаг. Энэ нь яс махны барилдлага холбоогүй хоёр хүн харилцан бие биен хүндэтгэж үерхэн нөхөрлөхийн дээд нь болох ёс байна. Хоёр хүн тал болно гэдэг нь нийлээд нэг хүн мэт байна гэсэн үг ажээ. Ийм учраас бие биенийгээ “тал” гэдэг. Гэхдээ ахмадыгаа тал ах, дүүгээ тал дүү гэдэг. Найр хийх ёслол үйлдэн албан ёсны болгодог байна. Найр хийж, ерөөл тавиулж бэлэг солилцдог байна. “Тал эвдэрвэл тамын ёроолд, сал эвдэрвэл далайн ёроолд” гэж тал болсноо ихэд эрхэмлэдэг билээ. Чухам ийм учраас Тэмүжин Ван ханд “эрт өдөр эцэг лүгээ минь анд хэмээлдсэн ажгуу. Эцэг, хүү мэт буй заа” хэмээн өгүүлж эцэг мэт хүндэтгэж байгаагийн

илрэл болгож хадам эхийнхээ бэлэглэсэн булган дах бэлэглэхэд Ван хан маш баясч, Тэмүжиний хүслэн болсон сайхан үг:

“Хар булган дахын чинь хариу

Хагацсан улсыг чинь хамтагдаж өгсү

Булган дахын чинь хариу

Бутарсан улсыг чинь бүгүдгэлдүж өгсү” гэдэг билээ(96§,

21-р тал.) Ер нь одоо ч гэсэн эцгийн анд нөхрийг эцэг мэт хэмээн хүндэтгэдэг ёсыг баримталдаг хүмүүс байдаг.

Тэмүжин Бөрт үжинээ гурван мэргэдэд булаагдаад Ван ханд очиж “гурван мэргэд гэнэн бүхүйд ирж эм хүүвээн даулиж (булаагдан) автав. Хан эцэг минь эм, хүү аварч өгтүгэй хэмээн ирэв, би” (104§, 251-р тал) гэдэг. Энд тэмдэглэхэд “эм, хүүгээн...автав” гэсэн тул Бөрт үжин баригдах үедээ жирэмсэн байсан байна. Рашид-ад-дин судрын чуулгандаа “Мэргэд овогийнхон зохистой тохиолдол ашиглан Чингис ханы орон гэрийг дээрэмдэн жирэмсэн эхнэрийг нь авч явсан.” (Рашид-ад-дин. Сборник летописей том. II. М. 1960. 65-р тал) гэсэн. “Ван хан Жамуха дүүд, би эндээс хоёр түмэн морилсу, баруун гар болж, Жамуха дүү хоёр түмэн болж зүүн гар боллон морилтугай” гэдэг (104§, 251-р тал). Эндээс харбал мэргэдүүд их хүчтэй байжээ. Рашид-ад-дин мэргэдүүдийг их хүчтэй байсныг бас тэмдэглэсэн. Нууц товчооны өгүүллээр мэргэдээс Тогтоо бэх тэргүүтэй удуйд мэргэд хэдий ялагдсан ч их үг хэлж баруун тийш зугатаж Чингис хаанд ихэд чирэгдэл болсон билээ. Жамуха, Тэмүжин хоёр хоёр удаа анд болсон байсан тул Жамуха Тэмүжинд туслах ёстой ажээ. “Буур хээрийн тулалдаан” гэдэг эл тулалдаанд Тэмүжин зохион байгуулалтын их үүрэг гүйцэтгэн, эцгийн албатаас цэрэг үүсгэсэн төдийгүй Увас мэргэдийг бие даан довтолсон бололтой. “Тэмүжин дүрвэж айсухун иргэн дунд “Бөрт, Бөрт” гэж дуудан явахад Бөрт үжин, Хуагчин жирин (хоёр)

Тэмүжиний жолоо цулбуураас шөнө таньж барижухуй... Үзвээс, Бөрт үжинийг таньж тэврэлдэн тосолцов” гэдэг. (110§, 273-р тал). Сэтгэл уярам уулзалт болжээ. Тэгээд Ван хан, Жамуха хоёрт “эрих хэргээн оллоо” шөнө бүү делье. Энд бууя бид” (110§, 274-р тал) гэдэг. Энэ бол мэргэдийг бут цохиж олз олж, өшөө авах нь гол нь бус гэдгийг харуулсан өгөөмөр сайхан сэтгэл, уужуу ухаан, хайр сэтгэлийн илрэл юм. Мэргэдийг хүйс тэмтрэх бүрэн боломж байсан ч Тэмүжиний саналаар төдийлэн ашигласангүйээ. Энд Бөрт үжин Тэмүжинтэй тэврэлдэн уулзаж байхад, харин Бэлгүдэйн эх “хөвгүүд минь хад(хаад) болчихов хэмээгдэв. Би энд муу хүнтэй төвөж (нийлж), эдүгээ хөвгүүдийн нүүр хэр үзэх үй, би” гээд гүйж шугуйд шургаж эс олдсон нь сонин. (112§, 283-284-р тал). Ван хан, Жамуха хоёрыг Тэмүжин бишрэн өгүүлрүүн: хан эцэг минь, Жамуха анд хоёроо нөхцөгдөж (хоёртой нөхцөж(нийлж)) тэнгэр газраа хүч нэмэгдэн,

“Эрхэт тэнгэрт нэрийдэн

Эх этүгэнээ хүргэж” (113§, 286-р тал) гэж байна. “Тэнгэр газраа хүч нэмэгдэж” гэдэг нь бөө мөргөлийн үүднээс тэнгэр харж үзэж ивээн тэтгэлээ гэсэн үг. “Эрхэт тэнгэрт нэрийдэж” нь эрх мэдэлт тэнгэрээс намайг нэр заан тэтгэж энэ тэтгэх учраа эх этүгэнээ (дэлхийд) хүргэлээ гэж өмнөх санааг бүр лавшруулан хэлсэн нь сонирхолтой. Нэг ёсондоо хан болох замынхаа эх тавьчихлаа гэсэн санаа болов уу. Жамухтай гурав дахь удаагаа анд бололцон амраглалдан нэг жил хагас болоод нүүхэд Тэмүжинд Жамуха “Тэмүжин андаа уул шахан бууя, адуучин, бидний алацуга хүртээе. Голд шахан бууя. Хоньчид хургачид, бидний хоолоо хүртээе гэв” (118§, 307-р тал) Чингис хаан энэ үгийн цаад утгыг үл ойлгон, эхээсээ асууя гэж сэм хоцорч асуухад, олны санаа бодол, явдал мөр, ер хүнийг сайн таньдаг гярхай, ухаалаг Бөрт үжин чухам л энэ үгийг хүлээж байсан бололтой, хэлж байгаа үгэндээ аргагүй итгэсэн учраас хадам эхийн

урдуур орж “Жамух анд уйданга хэмээгдэн бөлгөө. Эдүгээ биднээс уйдаг цаг болов...” (118§) гэж хэлсэн үгийг зөвшөөрч үл буун шөнө дөл нүүдэллэн явдаг. Жамухын хэлсэний гол санаа одоо хоёр тийшээ салж нүүе гэсэн санаа нь ойлгомжтой баймаар юм. Гэвч Тэмүжиний санаанд Жамух салж нүүнэ гэсэн бодол даанч ороогүй, үнэхээр андалдаж, амралдан тойлон жаргаж (117§, 303-р тал), үл умартах үгс өгүүлэлдэж байсан(201§) учир ийм үг сонсоно гэж үгт бодоогүйх болов уу. Нөгөө талаар, тэр үед язгууртангууд бусдад үл ойлгогдох ёгт үгээр ярилцдаг байсан тул далд утгатай байх хэмээн санасан бизээ. Тэрхүү жил хагасын дотор хамаг монголын хан хэн болох вэ? гэдгийг дээр дооргүй ярилцаж байсан биз. Гэтэл олны санаа бодол Тэмүжин рүү хандаж, Тэмүжинг хан б^оох бодолтойг ойлгосон, энэ талаар тууштай байгааг мэдээд салж нүүе гэсэн болов уу даа. Шөн дөл явсаар үүр гийхэд үзвэл “Хачаун-Тохураун, Хархай-Тохураун, Харалдай-Тохураун ах дүү гурвуул, Хадаан Далдурхан ах дүү тавуул..., Мэнгэт Хианы Өнгүр нар... баруласаас Хувилай, Худус ах нар дүү нар, ... Зэтэй, Доголху чэрби ах дүү хоёр, Үгэлэн Үэрби (Боорчийн дүү), ... Зэлмийн дүү Чаурхан, Сүбээдэй баатар, ... Дэгэй Хүчүгүр,... Архай Хасар, Бал, Сүйхээт чэрби, Сүхэхэй нар ирэв. Бас Хорчи усун өвгөн, Хөхөцөс мэнэн бааринаа дагуулан нэгэн хүрээ ирэв. Ер нь 28 овгийн, 8 хүрээ хүмүүн уван цуван ирцгээдэг” (Сайшаал. Чингис хааны товчоон. Дээд дэвтэр) Хорчи ирж “Буданцар богдын барьж авсан эмээс төрсөн Жамухтай хээл нэгтэй, хэгээ (хүүхдийг бүрхсэн хальс) гагцтай бөлгөө.” (319 тал 121§) Аливаа малын төлийн гарахаас урьд дотроон устай нимгэн хальс гарахыг хэгэй хэмээмой. (“Хорин наймтын тайлбар толь. Өвөрмонголын Ардын хэвлэлийн хороо 1994” номын 880-р тал) Заарин (зайран) ирж надур (надад) нүдэнд ийн үзүүлвээ. Хуагчин ухаа /үнээ/ ирж Жамухыг орчиж (тойрон эргэлдэн) явж гэр тэргэнийг (барятай гэр ачсан

тэргийг) нь мөргөлөөд Жамухыг мөргөж өрөөл эврээ хугалж солжир эвэрт болж эвэр минь ац хэмээн Жамухын зүг мөөрөн шороо сацан сацан байму. Мухулар хуа (ухаа) үхэр их гэрлүгээ дээр өргөж хүлж жигдүж (зүтгэж) Тэмүжиний хойноос их тэргэгүр (тэргүүр - тэргэний замаар) мөөрөн мөөрөн айсурун тэнгэр газар эедэлдэж Тэмүжинийг улсын эзэн болтугай хэмээн улс тээж авч айсу хэмээн заарид (олон зайран) нүдэн дор үзүүлж надур заамой" (121§, 319-р тал). "Заарин" үгийн хятад хадмал орчуулгад "бурханы хэлмэрч" гэж орчуулжээ. "Монголын нууц товчоо. орчуулга тайлбар.УБ.2000" номын 241-р тал, "бурхан" нь тэр үеийнхээр тэнгэр. Иймд Заарин нь бөө мөргөлийн үүднээс "тэнгэрийн элч" ажээ. Хуагчин (ухаагчин) үнээ энд үнээний хүйс зохицуулан ухаа өнгийг ухаагчин гэжээ. Хуа (ухаа) үхэр нь эр үхэр. Үнэхээр бодит байдалд ухаа үнээ Жамухыг тойрон эргэлдэн гэр тэргийг нь мөргөөд өрөөсөн эврээ хугалсан байж болно. Тэгээд бас Жамухыг мөргөсөн байж болно. Харин энд Жамухыг мөргөөд эврээ хугалсан гэдгийг үнэмшихэд бэрх юм. Ухаа үнээ, ухаа үхэр хоёр нь "тэнгэрийн элч" болно. "Тэнгэрийн элчийн үйлдлийг хорчи (бөө) тайлан байна." "Мөргөж байгаа нь Жамухыг буруутгаж байгаа хэрэг. Өрөөсөн эвэртэй болно гэдэг нь Жамухыг Тэмүжинээс салсныг буруутгаж "эврийг минь ац (аг)" гэдэг нь хоёулаа нийл, салж болохгүй гэсэн санаа. Дараа нь их тэргэнд хөллөсөн ухаа эр үхэр гэр тэргийг дээр өргөж (үнэндээ ганц бус олон үхэр хөллөдөг тул үхэр дээр өргөх боломжгүй юм, гэхдээ ганцаар тэргэнд ойртоод өргөх гэсэн байж болох) гэвч энэ онцгой заарин заасан үхэр тул өвөрмөц хүчтэй байх, мөөрөн мөөрөн Тэмүжиний хойноос явж байгаа нь Тэмүжин эзэн юм" гэсэн санаа. Тэнгэрийн элчисийн явдлыг тайлж, өмнө хэлснээ бататган "тэнгэр газар эедэлдэж (зөвлөж) Тэмүжин улсын эзэн болтугай хэмээн улс тээж авч айсу" гэжээ. Цааш нь "Тэмүжин чи улсын эзэн болвоос намайг заасны тул хэр жаргуулах чи, хэмээвээ.

Тэмүжин өгүүлэрүүн, "үнэн тийн улс мэдүүлвээс түмний ноён болгосуу" хэмээвээ. Элэ эд төрийг заасан хүнийг, намайг, түмний ноён болвоос юун жаргалан буй.. гучин.. эмст болго. Бас юугаа хэлэлсэнийг (хэлснийг) минь эсрэг сонос" хэмээвээ. (121§, 319-р тал) Энд "улсын эзэн" гэдэг нь зөвхөн Хамаг монгол тайчууд хоёрын хан болохыг хэлсэн бус бүр эсгий туургатаны (хэрэйд, найман, мэргэд, татаар зэрэг) хан болохыг хэлжээ. Тэмүжин ч тийм хан болох дуртай байжээ. Хорчи өөрийгөө ихэд өргөж байгааг бодоход хан болох хичнээн чухал бөгөөд бас бэрх болохыг, өөрөө их нөлөөтэй болохыг харуулж байна. Тэр тэргүүн бөө байсан байж таарна. Бөө мөргөл ихэд нөлөөтэй байсан байна. Бөөгийн шүтлэгээр дамжуулан олон түмнийг Тэмүжинд улам бүр хүчтэй татах бодлого явуулах ажээ. Залуу Тэмүжинд юу хэлснийг сонс гэж чухал нууц зөвлөгөө өгсөн байна. Харамсалтай нь тийм зөвлөгөөний талаар ганц үг алга.

Тэмүжиний хойноос дагасан том баг буюу хүрээ нь 1. "Гурван тохарад, таван таргуд Мөнгөт хианы хүү чи, Өнгүр чаншуд, баядаараан .. надур / надад/ нэгэн хүрээн болж" /213, 713-р тал/ ирэв. Өнгүр нь Тэмүжиний үезлэд. Энд дурдан байгаа "Мөнгөт хаан" нь 50-р зүйлд гардаг "Бардан баатарын Мэнгит хиан" мөн болой. Учир нь Боржигид овгийн нэгэн салбар нь хиад болно. Бардан баатрын "Мэнгит хиан" Есүхэйг бас 67-р зүйлд Есүхэй хиан гэсэн байдаг. Добун мэргэний бугын өрөөсөн гуяар авсан Баядын удам баядууд хожим Мэнгит хааны харьяат болсон ажээ. "Мэнгит" нь зөв бичлэг.

Нууц товчоонд ганц нэг тохиолдолд нэг хүний нэрийг хоёр янзаар өгүүлсэн байдаг. 49-р зүйлд Сэчэ бэхи, 123-р зүйлд Сача бэхи, 179-р зүйлд Сача болсон.

Энэ нь хоёр шалтгаантай байж магадгүй. 1-рт Нууц товчоо нь тухай тухайн үйл явдлыг сайн мэдэх хүнээс сонсож бичсэн тул нэг нэрийг хоёр өөр хүн

өөрийн нутгийн аялгаар өгүүлснээс болсон байж болно.

“Мэнгэт”, “Мөнгөт” нь ийм буюу. 2-рт анх монгол бичгээр бичсэн нууц товчоог хятад дүрс үсгээр галиглахдаа хоёр янзаар галигласан байж мэднэ.

/Хоёр өөр хүн буюу ганц хүн ч гэсэн/ “Сача” гэж нэг галиглахад “Сэчэ” гэж бас ондооноор галигласан байж болно.

2. “Баарин аймгийн Хорчи Усун өвгөн Хөхөчөс мэнэн бааринаараа нэгэн хүрээ ирэв” /120§, 314-р тал/, 3. Хунан тэргүүтэй Гэнигэс, 4. Даридай Отчигин, 5. Унжин сахайд, 6. Жүрхэний Сорхат жүрхийн хүү Сача бэхи, Тайчу хоёр нэгэн хүрээ /122§, 325-р тал/ 49-р зүйлд охин Бархагийн^{хүү} Хутугту Юрхи бөлгөө. Хутугту Юрхийн хөвгүүд Сэчэ бэхи, тайчу хоёр бөлгөө. Юрхи овогто н тэд болвоо /73-р тал/ гэсэн.

Монгол бичигт ХХ зуунаас өмнө Я,Ж/З/ үсгийг үгийн эхэнд адил дүрсээр бичдэг. Иймд “Юрхи” нь “Жүрхи” болно. “Сорхат”-ийг “Хутугт” гэх нь зөв бичлэг бололтой. Мөн 139-д “Зүрхин иргэний ёсон” өгүүлснийг харьцуул. 7. Нэхүн/Нэгүн/ тайжийн хүү Хучар бэхи, 8. Хутула ханы хүү Алтан отчигин. Хабул хааны Охинбархаг, Бардан баатар, Хутугту Монхор /хүү Бүри бэхи зүрхнийхний хамт/, Хутула ханы удмынхан бүгд иржээ. Хулан баатрын Их Чэрэн ирсэн тодорхойгүй байна. Гэвч “Богд баатар биеэр дайлсан тэмдэглэлд” Хутугту Мөнгүрийн дүү Бүри бэхи болон ... Хулан баатрын хүү Их Чэрэн жич тэдний харьяат .. Төдөгөн отчигиний харьяат нэг хүрээ бүрдүүлжээ.

Ийнхүү Хабул хааны удмынхан бүгд иржээ.

Жалайр, дархад, чаншиуд, баяд, барулас, боржигид, мангуд зэрэг 24 овгийн хүмүүс Тэмүжинд сайн дураараа нийлж ирцгээжээ.

Ийнхүү тэд Химурга горхины Айл харганад бууж (байж) бүхий дор нийлэн буув. Тэндээс нүүж Хүрэлх дотор Сэнггүр горхины Хар зүрхний Хөх нуурт

буув. /122§, 325-р тал/

Тэмүжин хан болохыг хүсэж байсан. Гэвч шууд би хан болъё гэхгүй нь ойлгомжтой. Тэрхүү нүүж ирсэн улсууд удирдлагатай, тодруулж хэлбэл, хантай болох нь хэрэгтэй нь ойлгомжтой. Тэд хүрээ хүрээгээрээ ярилцаад ахмад буюу удирдагчаа /бэхи/ явуулж, тэд нь чуулж, хэнийг хан сонгохоо ярилцсан биз.

Хан болж болох хүн гэж бас байх ёстой. Энэ нь үнэндээ Хабул ханы удмынхнаас байх ёстой. Хамгийн түрүүн Хутула ханы отгон хүү Алтан чиг хан бол гэж Тэмүжин хэлсэн биз. /179§, 534-535-р тал/ гэтэл Алтан зөвшөөрөөгүй ажээ.

Нэхүн тайжийн хүү Хучар бэхид чиг хан бол гэжээ. Гэвч бас зөвшөөрсөнгүй. Нэхүн тайжийн хүү Хучир бэхи хан сонгогдох эрхтэй гэдгээс бодоход, Есүгэй баатар нь хуралдайгаар сонгогдоогүй хан байсан, Нэхүн нь тайш байсан гэдгийн илрэл болно. Дээрээс Бартан баатарын хөвгүүн хэмээн Сача, Тайчу хоёрыг та хан бол гэж ядав заа, би гэж Тэмүжин хэлжээ. Энд Сача, Тайчу хоёрыг Бартан баатарын хөвгүүн гэсэн нь буруу болой. 6, 49, 50, 139-р зүйлүүдээс үзэхэд Сача бэхи, Тайчу хоёр бол Охин Бархагийн ач нар билээ. “Богд баатар биеэр дайлсан тэмдэглэл. Г. Асралт, Хөхөндөр харгуулан орчуулав. Өвөрмонголын Соёлын хэвлэлийн хороо. 1985” номын 31-р талд “Хучир, Алтан нард ... Бархаг баатарын хоёр хөвгүүн Сэцэн бэхи, Тайчу дор эзэн бол ..” гэж Тэмүжин хэлсэн гэжээ. Энд Бардан баатар гэхийг “Бархаг баатар” гэж засчээ. Гэвч дутуу байна. “Бархаг баатарын хүү, Хутугту Юрхи /Жүрхи/ бөлгөө. Хутугт Юрхий /Жүрхий/ хөвгүүд Сэцэн бэхи, Тайчу хоёр бөлгөө” гэж 49-р зйлд тодорхой өгүүллсэн. /бас 122, 139§/. “Охин Бархагийг” бас “Бархаг баатар” гэж байсан байх нь ээ. Рашид-ад-дины өгүүлснээр Охин Бархагийг кидан нутгийн /Зөрчидийн/ Алтан хан татаруудаар бариулж “модон илжигнд” хадаж алжээ.

Ингэхлээр Охин Бархаг өөрсөндөө гавьяатай чухал хүн, харин Алтан хүнд нүгэлтэй хүн, магадгүй хан болохоор жишигдэж байсан ч байж мэднэ. Хабул хаан ууган хүү, охин Бархагтаа иргэдээсээ “элгэндээ сест, эрхийдээ ончтой ... эр дутам эрдэмтэн бөхөс хүчтэнийг” /139§, 381-382-р тал/ ялгаж өгсөн тул их л баатарлаг байсан биз ээ. Иймд тэдгээрийн удирдагч охин Бархагийг баатар бус гэхийн аргагүй биз. “Элгэндээ цөст” зүрх зоригтой, “эрхийдээ ончтой” гэдэг нь “эрхий мэргэн” гэсэн үг. “Бардан баатарын хөвгүүн хэмээн Сача, Тайчу хоёрыг” гэдгийг “Бархаг баатрын ач хүү Сача, Тайчу хоёрыг” гэж ойлгох нь зүйтэй байна. Сача бэхи, Тайчу хоёр хан болохыг бас зөвшөөрөхгүй ажээ. Тэд дургүйдээ бус үнэндээ бол чадахгүйдээ зөвшөөрөөгүй ажээ.

Есүхэй ханаас хойш хамаг монгол, тайчуудын холбоо задарч хамаг монгол нь олон жил хангүй байсан. Тайчууд хамаг монгол хоёр бүр өстөн болсон. Хамаг монголын зарим нь тайчууд Жамухтай нийлсэн. Жамуха хэрэг дээрээ Хамаг монголыг нэгтгэж хан болох санаатай олон улс дайсагналцсан тийм үед хан болох хүн бол зовох л байж дээ. “Алтан, Хучар, Сача бэхи бүрэн зедэлдэж /зөвлөлдөж/ Тэмүжинээ өгүүлэрүүн:

Чамайг хан болгоё

Тэмүжинг хан болбоос бид

Олон дайнд алхинч хуулж /давхиж/

Өнгө сайн охин хатан, орд гэр

Харь иргэний хацар гоо хатан охин

Харгам сайн агт хатируулж ачарч өгсү, бид

Ороо гөрөөс авлаваас оторч өгсү бид

Хээрийн гөрөөсний хээлийг нь нэгдтэл шахаж өгсү, бид

Гуугийн гөрөөсний гуяыг нь нэгдэж шахаж өгсү бид

Хатгалдах өдөр халыг /зарлигийг/ чинь бус болговоос

Харь ширээс, хатан эмээс минь хагацуулж
Хар тэргүүнийг минь газар хөсөрд гэж од
Энх өдөр эеийг чинь эвдвээс
Эрс хараас эм хүүгээс минь иричүүлж
Эзэн үгүй газар гэж од”

гэж эдүй үг барилдаж ийм аман алдаж Тэмүжинийг Чингис хэмээн нэрийдэж хан болговоо. /123§, 327-р тал/

Ийнхүү Тэмүжинийг нүүгээд явахад урьдаас ярилцаж хэлэлцэхгүйгээр /Тэмүжин Жамухыг салж нүүнэ гэж ёстой зүүдлээ ч үгүй, санаанд нь огт ороогүй зүйл байсан/, хойноос нь сайн дураараа даган хүрч ирж, хамтран хэлэлцэж, Чингис цол өгч хан өргөмжилжээ.

Зарим үгийн утгыг тайлбарлая. Алхинчи—alinci хэмээх нь хошууч болой.. Алхинч болвоос мэдээ, чимээг сураглах хүн; даруй тагнуул, харуул гэсэн утгатай./ Элдэндэй гуайн дурьдсан номын 55-р тал/ Хуулгабаа-эртэний монгол үг, мал адгуусны давхиж, довтлохыг /гүйдэл/ заав /55-р тал/ “харгам” нь морь малын хондлой. “от орчу” нь одож, явж, ав хийхэд гөрөөс, араатныг шахаж хаших гол үүрэг гүйцэтгэгч байна гэсэн үг. “Харь шир” / Элдэндэй, Ардажав гуай “Ариг шилэгээс” гэв./ гэсэн нь харийн иргэн зарц гэсэн утгатай байна. Есүхэй баатрын зарц Хуагчин эмгэн мэт. Зарим эрдэмтэн Хуагчин эмээг хятад зарц эмэгтэй гэдэг. Алтан, Хучар, Сача бэхи нар бол ийм зарцтай улс биз. “Харь шир” .. хоёр хагацваас хан харц сацуу больюу гэдгээс тодорхой байна. /Лу.Алтантовч.УБ.1990, 91-р хуудасны арын нүүр/ “Эрэс хар” нь эрчүүд, хар хүн буюу зарц гэсэн утгатай. “Харь шир”, “эрэс хар” шүлгийн зэрэгцүүлсэн мөрний үг. “Эе” нь эв эе, зөвшин хэлэлцэн тохирсон шийдвэр гэсэн үг. “Иричүүлж” нь салах, хагацах, ангижруулах, салгах гэсэн үг. /331-р тал/

Хан өргөмжилсөн газрын тухай өгүүлье. Өмнө өгүүлснээр “Хар зүрхний

Хөх нуурт буув" /122§/ гээд 123-р зүйл "Алтан, Хучар, Сача бэхи бүрэн эедэлдэж .. Тэмүжин ... хан нэрийдэж хан болговоо" гэсэн "Лу.Алтантовч. УБ.1990" номын 32-р хуудасны 2-р нүүрт "Хар зүрхний Хөх нуурт бууж, Алтан, Хучир, Сэцэн бэхи бүхүн эедэлдэж Тэмүжинээ өгүүлэрүүн: чамайг хан болгоё" гэсэн. Иймд Хар зүрхний Хөх нуурт байхдаа ярилцаж Тэмүжинг хан болгохоор шийджээ. Хан суусан газрын тухай харамсалтай нь нууц товчоонд байхгүй. Лу.Алтантовчид ч шууд бичээгүй. Харин "Шар тууж", "Эрдэнийн товч", "Хөх түүх", "Эрдэнийн эрих"-д "Хөдөө арал" гэсэн.

"Хураангуй алтан товч", Лу.Алтантовч, "Асрагч нэртийн түүх"-д Гилүгэдэй баатрын Чингис хааны шарил ачсан тэрэг шаварт суугаад байхад хэлсэн шүлэгт "Хэрлэнгийн Хөдөө арал, хан суусан газар чинь" /Лу.Алтан товч.УБ.1990. номын 127-р хуудасны эхний нүүр/ гэсэн. Хар зүрхний Хөх нуурт хан суусан гэж шууд хэлсэн газар алга байна. "Хөдөө арал" бол бага газар биш бололтой. "Хөх түүх" зэрэгт "Хөдөө уудам дэлхий" гэсэн. Нууц товчооны 136-р зүйлд "Хэлүрэн /Хэрлэний/ хөдөө арлын Долоон болдогууддаа бүхий дор" гэсэн.

136-р зүйлд "Чингис хааны ауруг Харилт нуураа бөлгөө" /136§, 372-р тал/ гэсэн. Ц.Дамдинсүрэн гуай "Аврага" гэдэг нэр бол XIII зууны үед байсан Монголын орд Аураг мөн гэдэг саналыг дэвшүүлсэн билээ. Монголын нууц товчоо. УХГ.УБ.1976. номын 14-15-р тал/ гэсэн. Харилт нуур Аураг ордон нь Хөдөө аралд оршиж байна. /"Монголын нууц товчоо" Газар усны нэр. О.Сүхбаатар гэсэн газрын зураг/, "Жамбадорж.Болор толь.Үндэсний хэвлэлийн хороо, Бээжин, 1984. Номын 404-р талд Ван ханыг сөнөөсний дараа "Хөдөө уудам дэлхийн Дэлгэр хан нэрт газар" гэсэн. Энэ нь чухамдаа "Хөх түүхээс" авсан бололтой. Өвөрмонголд хэвлэлсэн "Хөх түүх"-д "Дэлгэр" үг нь алга. "Хэрлэн хэмээх мөрний хөдөө арлын уудам дэлхийн дээр хан гэх нэрт газраа тэнгэрийн эд эрдэнээр үүдсэн

монгол алтан орд харш байгуулж, хаан орноо суувай" /Хөх түүх. Өвөр монголын Сурган хүмүүжлийн хэвлэлийн хороо.1996 номын 47-р тал/.

Ц.Дамдинсүрэн гуай "Хэрлэний хөдөө арал нь одоогийн Баян улаан уул мөн" /өмнө дурьдсан номын 16-р тал/ гэсэн. Баян улаан уулын хоёр оргилын нэгийг нь Баян хан, нөгөөг нь Дэлгэр хан гэдэг байна. /"Монголын нууц товчоон.УБ.1947" номын 22-р тал/

Хамаг монголын хан болсон жил, оныг "Жамба.Асрагч нэртийн түүх.1666. номын 22-23-р тал", "Дармаа.Алтан хүрдэн мянган хигээст номын 72-р тал" хоёр номонд усан барс жил /1182 он/ гэсэн. Харин "Шар тууж" /1604, 1634/ , "Эрдэнийн товч" /1662, 84-р тал/, "Эрдэнийн эрих" /1841, 133-р тал/ номонд "Шарагчин тахиа жил"/1189 он/ хаан суусан гэж байна.

Монгол нууц товчооны өгүүлэмжээр бол 1182 он нь илүү үнэмшилтэй. Учир нь Саган сэцэний "Эрдэнийн товчийн 84-р талд Тэмүжин 17 настайдаа нохой жил /1178 он/ Бөртэ үжинтэй гэрлэсэн." /1162+17-1=1178/. Бас Рашипунцаг "Болор эрихийн" 34-р талд 18 настай Бөртийг Тэмүжин өөрөө сонгон гэрлэсэн гэдэг. Бөрт үжин Тэмүжинээс нэг ах тул Тэмүжин 17 настай байхдаа гэрлэсэн байна. Эндээс үзвэл гэрлэсэн он нь 1178 он / шар нохой байна./ "Сайшаал. Чингис хааны товчоон. Дээд дэвтэр. Өвөрмонголын Ардын хэвлэлийн хороо.1991" /Анх 1987 онд хэвлэгдсэн/ номын 149-р талд "Шарагчин гахай /1179 он/ Тэмүжин .. мэргэдийг дайлж" гэсэн ба 158+-р талд "Тэмүжин, Жамуха хоёр 1181 онд "салж нүүжээ" гэсэн."

"Ш.Нацагдорж.Чингис хааны цадиг.УБ.1991 номын 43-р талд "1178 онд Тэмүжин .. мэргэдүүдийг довтолж цохиж Бөрт үжинийг авчирсны дараа "Тэмүжин, Жамуха хоёр, 1181 оны .. тэргил өдөр нүүжээ" гэсэн. /44-р тал/ "Чулууны Далай. Их Монгол улс. 1206-1260. Хөх дэвтэр. УБ.1994" номын 44, 45-р талд мөн ийнхүү өгүүлсэн.

1181 онд Тэмүжин, Жамух хоёр салж нүүхэд Жамухаас салж Тэмүжинд ирж нийлсэн улс Хар зүрхний Хөх нуурт буудалласан. Хэрэв Сача бэхи, Тайчу, Хучар бэхи, Алтан отчигин нар 1182 оноос хойш Жамухаас салж ирсэн бол "1181 онд нүүсэн улсын араас ирж "нийлж буув" гэмээргүй." Шар тууж", "Эрдэнийн товчоо" 1189 оноос буюу Тэмүжиний 28 наснаас эхлэн хэд хэдэн дайныг өгүүлсэн он нь нууц товчоонхтой тохирохгүй байна. 34 насандаа Шар Сартуулын Тогмагийг авав гэсэн. (Шар туужын 23-р тал) Гэтэл нууц товчоонд 1219 онд буюу 57 насандаа Сартуулруу аян дайнд мордсон гэсэн. 37 насандаа Хэрэйдийн ван хааныг авав. (Шар туужын 23-р тал) Гэтэл нууц товчоонхоор 1203 он буюу 42 насандаа хэрэйдийг эрхэндээ оруулсан билээ. Ер ихэнх үйлсээ төгсвэй, би эдүгээ амран суусугай хэмээгээд 19 жил сууж (31, 33 дугаар тал) гэсэн нь бодит байдалд огт нийцэхгүй. Иймд "Шар тууж", "Эрдэнийн товч", "Эрдэнийн эрихийн" Тэмүжин 28 насандаа шаргачин тахиа жил (1189 он) хан суусан гэдгийг итгэхэд бэрх байна.

Харин 21 насандаа Хамаг Монголын хан сууснаас хойш 19 жил, (1201 он хүртэл) Жамухын өдөөсөн дайнд ухарсан, татаруудтай байлдаж Мэгүжин сүүлтийг алсан, Сача бэхи, Тайгу хоёрыг алсан 3 үйл явдлыг нууц товчоонд тэмдэглэсэн. Энэ 19 жилийг "амарсан" эсвэл "хоригдсон (Чжао хун)" жил болгодог ажээ. Тахиа жил 1201 оноос эхлэн үйл явдлыг жилээр өгүүлсэн нь Рашидаддийн "Тэмүжиний ялалт амжилт нь 40 насанаасаа эхэлсэн бөгөөд үүнээс цааш үйл явдлыг жилээр өгүүлсэн" гэдэгтэй тохирч байна.

Хамаг монголын хаан болоод цаашид зөв болох нь нотлогдсон их төр ёсоо үүдэн зохион байгуулж төр ёсыг тогтоон төлөвшүүлэх агуу их үйлсээ эхэлжээ.

Ийнхүү Тэмүжинг усан (хар) барс жил (1182 онд) Хөдөө арлын харилт нуур гэдэг газар ауруг гэдэг ордон байгуулан хамаг монголын хан

өргөмжилжээ.

Хамаг монголын хан болсныг хамгийн түрүүнд Монголын нууц товчоонд дэлгэрэнгүйгээр хамгийн тодорхой өгүүлжээ. (Харамсалтай нь хан суусан он жилийг өгүүлсэнгүй) Лу.Алтан товчид Хамаг монголын хан болсон оныг улаан барс жил (1206) оноор дурдсан хирнээ цааших өгүүлсэн нь хамаг монголын хан болсныг тоочсон. Гэтэл улаан барс жил 1206 онд Их монгол улсын хан болсныг ялгаж салгаж өгүүлэлгүйгээр зөвхөн Жүрчидэйд шагнал өгсөн хэсгээс өгүүлдэг. (177-207 хэсгийг орхиод 208§-ээс эхлэн өгүүлдэг.)

Харин Шамба. Асрагч нэртийн түүх анх удаа "Хамаг монголын хан суусан жилийг усан барс (1182) он гэж (22-23р тал) маш тодорхой заасныг Дармаа, Алтан хүрдэн мянган хигээст" дээ (72-р тал) давтан өгүүлжээ. Энэ хоёр сурвалж л Хамаг монгол (аймаг), Их монголын улсын хан болсон оныг тодорхой ялган өгүүлжээ. Хан болонгуутаа хамгийн эхэлж нөхөрлөсөн Боорчи, Зэлмэ хоёрыг бүгдийн ахлагч болгоод бас Жамуха андаас хагацаж намайг гэж сэтгэн нөхөцсөн (нөхөрлөсөн) өтгөс өлзийт нөхдөө өндөр албанд түшиж (томилоод) бүхнээс илүү болгоё гэсэн. Боорчийн дүү (хамаатны) Өгөлэй (Өөлэй) чэрби. Хачиун-Тохураун...ах дүү Жэтэй, Догулху дөрөвт хоромсого агсуулав. Чухамдаа хааны бие хамгаалагчид ажээ. Хувилай, Чилгүдэй, Хархай-Тохураун гурвыг Хасарын удирдлагаар Илд агсаж "хүчир хэхүүнийг хүзүүгийн нь хянгарадхун, оморхахууны Оморуугий нь онлижадхун (огтлогтун)" (124§, 332-р тал) гэв. Хорчин, илдчин нь хааны ордон дахь хааны бие хамгаалагч ажээ. Ер нь тэр олон улс дайсагналцсан ороо бусгаа цаг үед хааны бие хамгаална гэдэг хамгийн чухал, хамгийн хүнд үүрэг байжээ.

Хааны хоол унд бэлдэнэ гэдэг хааны амь настай холбоотой бас нэгэн чухал үүргийг үеэл дүү Өнгүр болон Сүйхэт чэрби, Хадаан-Далдуурхан

гуравд саналын нь дагуу хариуцуулсан. Хааны хоол хүнсний эх үүсвэр болох хонь хариулах албыг хүслийн дагуу Дэгэйд хариуцуулсан. Дараагийн чухал алба бол өргөө гэр бариастай байдаг гэр тэрэг, ерөөс хааны нүүдлийн хөсөг болох гэр тэрэг хариуцах үүргийг саналын дагуу Хүчүгүрд хариуцуулжээ.

Бас нэгэн чухал алба болох хааны уналга морьд хариулагч агтачны албыг Бэлгүйдэйд, адуучны албыг Худ, Морич, Мулхалху гурвад хариуцуулжээ.

Хааны эд хөрөнгө хариуцан хамгаалагчаар Сүбээдэй баатрыг томилжээ. Харилцаа холбоо буюу хол, ойрыг холбогч элчээр Архай хасар, Тахай, Сүхэхэй, Чаурхан дөрвийг томилжээ. Хааны ордонд үйлчлэгч нарыг хариуцсан "гэргэн доторхийг басаалах (хариуцах, захирах)" албан тушаалд Додай чэрбийг томилжээ. Нэг үгээр хэлбэл, хаан төрийн зохион байгуулалт хийжээ. Хан болоод төдий л удаагүй байхад Жамухын дүү Тайчар Зөчи Дармалагийн адуу дээрэмдэж "арван гурван хүрээний байлдааныг" өдөөжээ. Нууц товчооны 129-р зүйлд "Чингис хаан тэнд Жамухад хөдөлгөгдэж Ононы Зээрэнээ Хавчигайяа(Зээрэн хавцалд) хоргов.(351-р тал) гэсэн." Энэ нь Жамухад түрэгдэж ухран Зээрэн хавцалд амь хоргодов гэсэн санаа. Үнэндээ тэр үед (1183 онд) Чингис хаанд Жамухыг ялах боломж байгаагүй бололтой. Чухам Чингис хааны цэргийн жанчны авъяас тодорч бүрэн ялагдах боломжоос мултарч зохистой газар (Зээрэн хавцалд) хоргодож хамгаалалтанд орсон нь Жамухын хувьд ялагдах болжээ. Ийм ч учраас Жамуха ихэд уурлан чонос овгийн хөвгүүдийг далан тогоонд буцалгаж (шилжсэн утгаар, уур буцлах, хор шар буцлах). Нэхүдэйн цагаан гоогийн толгойг морины сүүлд чирч давхижээ. Нэхүдэйн цагаан гоо Жамухаас салж Чингис хааныг дагасан.

Ван ханд Тэмүжин олон удаа тусалж, тэтгэж, бүр албан ёсоор "эцэг

хүү" хоёр болсон боловч овилгогүй, бие тоосон Сэнгүм үл итгэх байдал эхлэн үзүүлсэн төдийгүй цаашид бүр Жамух, Алтан, Хучир зэргийн үгэнд орж гэнэдүүлэн баривчлах муу санаа гаргаж, эцгээ ёс бус байна гэсээр атал үгэнд нь эс орон, эцэг хүүгийн барилдлага тасрахад хүрсэн тул Ван хан арга буюу зөвшөөрч, гэхдээ өөрсдөө хий гэдэг. Сэнгүм нарын хуйвилдааныг Мэнлэг эцэгийн зөвлөснөөр ухаарч, гэнэтийн довтолгооныг зарц Бадай, Хишилиг хоёрын ачаар мэдэж, хүч ширүүн тулалдааны анхны дайралтыг няцаадаг билээ. Гэтэл ёстой мөнх тэнгэрийн ивээлээр, Сэнгүм шархдаж, Ван ханыг Чингис ханыг нэхэн бут цохъё гэхэд Ачиг Ширүн ятган болиулдаг нь юутай аз завшаан. Энэ бэрх тулалдаанд шархдсан Өгэдэйг Борхул морин дээр дүүрч ганцаар ирдэг. Боорчи ганцаар ачааны янгиатай морь унаж ирдэг. Энэ тулалдаанд Чингис хаан том ялагдах хүлээж, хамаг цэрэг нь сарнин тархаж ердөө 2600 цэрэгтэй болжээ. Гэвч хүрч ирвэл байлдана гэж зориг төгс хэлж байсан.

Үнэндээ урван тэрсэлсэн Ван ханы их цэргийг ялах боломж алга байжээ. Гэвч ялна гэж бүрэн итгэж энэ талаар Ван хан, Жамух, Алтан, Хучир, Сэнгүм нарт хүн болгонд тохируулан, заримыг нь тохуурхан ёгт утгаар нэгэнтээ дайсан болцгоосныг "2600"-хан цэрэгтэй болоод мунгинаж явахдаа хэлүүлдэг нь гайхалтай. Ер нь энэ тулалдаанд их цэрэг нь бүрэн байж чадсан эсэх, Хасар хаана байсан эсэх нь тодорхойгүй. Гэвч дүү Хасартайгаа нийлж уран аргаар гэнэдүүлж Ван хан, Сэнгүм хоёрыг зугатаалгажээ. Ван хан ч удалгүй алуулжээ.

Таян хаантай байлдаж гээгүй, байлдах боломж ч их муу байсан үед басамжлан тохуурхан өдсөн тул арга буюу байлддаг. Цэргүүд нь дурамжхан байхад дүү Бэлгүтэй, Отчигин хоёрын их итгэл дэмжлэгээр байлдахаар тогтдог. Бүх цэргээ өөрөө манлайлаж дүү Хасараар гол цэргээ удирдуулан аз сорьсон их тулалдаанд арга буюу ордог. Даян ханы зүй

ёсны болгоомжилсон зөв аргыг хүү Хүчүлүг нь бие тоон үл тоомсорлосоноос болж найманууд ялагдсан байна. Бас л "тэнгэрийн ивээлээр" ялдаг билээ. Ийнхүү хоёр том аймаг өөрсдөө өдөж байлдаад хүч давуу, боломж сайтай атлаа ялагдсан. Харин "эцэгэс өвгөдийг" барсан естөн татарыг бол Алтан ханы цэрэг довтлох үед хажуугаас нь хамсан байлдахаар Ван хан, Сача бэх хоёрт хэл хүргүүлдэг. (Ван хан, Сача бэхи хоёрын эцэг, Амбагай хан гурвыг татарууд Алтан ханд барьж өгч модон илжгэнд хадуулж алуулдаг. Есүгэй баатарт хор өгч алсан). Гэтэл Сача бэх ирээгүй төдийгүй, урьд нь өдөөсөн хэрэг дээрээ нэмж харин ар гэрт үлдэгсдийг довтолж "тавин хүний хувцсыг тонож, арван хүнийг алж" дайсан дээр дайсан болсон тул машид хилэгнэн байлдаж устгасан билээ. Хамгийн хүчит Жүрихэн омгийнхон өөрсдийн буруугаас болж ялагдсан. Нууц товчоонд зүрхинийхнийг ялсаны бахархсан өнгөөр өгүүлсэн байдаг.

Чухам ийм учраас

"Одтой тэнгэр

Орчиж бүлгээ

Олон улс булх (дайсан) бүлгээ

Орондоон үл орон

Олз^долдон бөлгөө.

Хөрст этүгэн (дэлхий)

Хөрвөж бөлгөө

Гүр улс булх бөлгөө

Хөнжилдөөн үл хэвтэн

Гөрлөлдөн(гөрөлцөн) бүлгээ" 254§ гэсэн байна.

Тийм цагт

Хүсэж эс явав заа

Хүрэлцэхүй дор болов заа

Буруулж эс явав заа

Булхалдахуй (дайсагналцахуй) дор болов заа.

Амар ч эс явав заа

Алалдахуй дор болов заа

гэж өгүүлжээ.

"Лу.Алтан товч.УБ. 1990" номын 106-р талын эхний нүүрт

Алтан бие минь алжааваас алжаатугай

Аху төр минь бүү алдартугай

Бүтэн бие минь зовбоос зовтугай

Бүрэн улс минь бүү сандартугай

гэсэн байдаг. Гэтэл Шар тууж, Эрдэнийн товч, Хөх сударт үйл явдалыг хэт хураангуйлж, он жилийг буруу тогтоон 19 жил амруулсан байдаг.

Нууц товчоонд бас цааш нь (254§)

"Хан эцэг тань хамаг улсаан байгуулан

"Хар тэргүүнээ гандуулж

Хар цусаан намбаалж (юүлж)

Хар нүдээн үл ирмэн

Хавтгай чихээн дэрд үл тавин

Ханцуй бээн дэрлэж

Хормой бээн дэвсэж

Шүлсээр ундалж

Шигжээс (шүдэнд орсон) махаар хонож

Магнайн хөлсөө улд хүртэл

Улын хөлсөө магнайд гартал"

өлөмлөн хичээн явсан ажээ".

Ингээд "Монголын нууц товчооны" 202-р зүйлд өгүүлснээр "Төдий сисгий (эсгий) туургат улсыг шударгатгаж (нэг удирдлагад оруулж) барс жил

Ононы тэргүүнээ хурж есөн хөлт цагаан туг байгуулаад Чингис хаанд хан нэр тэнд өгөв". Улсын нэрийг "Их монгол" гэж "Алтан хүрдэн мянган хигээст" (77-р тал), Алтан эрихэд (25-р тал) шууд бичиж Инжиннаш "Их монгол улсын Чингис хааны тэргүүн он" гэж дам өгүүлсэн. Чжао хун (1221 оны Сүн улсын элч) "Манай Жиеэ Дингийн IV онд (1211) Татар сая нэрийдлээ нэгэтгэн Их монгол улс хэмээн нэрийдсэн ("Богдбаатар биеэр дайлсан тэмдэглэл. Өвөрмонголын Соёлын хэвлэлийн хороо. 1985" номын 107-р тал) гэсэн. "Хураангуй алтан товч", "Лу.Алтан товч", "Гангийн урсгал", "Монголын боржигод овгийн түүх", "Болор эрих", "Алтан эрих", "Хөх судар"-т 45 насандаа бин (улаан) барс жил Онон мөрний эхэнд 9 хөлт цагаан туг байгуулан (сүүлийн дөрөвд "9 цацлагат", "9 манжлагат", "9хөхөлт" цагаан туг гэв) Чингис хааныг хаан болгосон тухай өгүүлсэн. "Нууц товчоо"(9 хөлт), "Богдбаатар биеэр дайлсан тэмдэглэл"(9хөхөлт), "Асрагт нэртийн түүх"(9 хөлт), "Алтан хүрдэн мянган хигээст", мэргэн гэгээний "Алтан товч"-ид барс буюу улаан барс жил хаан суусныг тэмдэглэсэн. "Чингис хааны төрсөн он зэрэг чухал гол үйл явдлын товчоон" үз. "Рашпунцаг. Болор эрих" номын 54-55-р талд "Улаан барс (1206) Тайзу Чингис хааны тэргүүн он өвлийн сүүл сард монголын халх, баарин, баяд,... монголжины мянган тэргүүтэн, бус бас харъяат олон аймгуудын эзэд бүгд цуглаж бүрэн. Тэмүжиний дүү нар хийгээд сайдууд лугаа зөвлөж өгүүлэлдэрүн "манай эзэн энэ Тэмүжин төрснөөс янагш их буянтай бөгөөд өршөөл журам ба мэргэн баатар, цог жавхлан тэргүүтэн хотол эрдэм бүридсэний тул үнэхээр тэнгэрээс заяасан эзэн мөн амой. Эдүгээ манай монгол улсад бүгдийн хаан болгосугай" хэмээн Тэмүжинд мэдүүлж тогтоод сайн өдөр сонгож бүрэн. Онон мөрний эхинд ордыг байгуулаад есөн манжлагат цагаан тугийг босгож олон бүгдээр Тэмүжинийг залж ирсэн хойно Тэмүжин өөрийн биеэр тэнгэр газар хийгээд дээдэстээн

тахиж мөргөөд Бат-өлзийт тавцан дээр хаан болон суувай. Тэр цагт дөчин таван сүүдэртэй белгөө. Тэр учир дээр эс үзсэн таван зүйлийн өнгө лүгээ төгссөн гайхамшигт нэгэн их шувуун хааны тус дээрх огторгуйд цэрвэн байж "Чингис Чингис" хэмээн олонтаа донгодхуйг олон бүгдээр үзээд гайхаж өгүүлэлдэн "үүнийг шинжилвээс манай энэ хаанд дээд тэнгэр бээр Чингис хэмээх цол өгвэй" хэмээгээд даруй дүү нар, хөвгүүд ба олон сайд түшмэд хийгээд хамаг улс иргэн нь бүгдээр маш баясч тэнгэрээс заяат хамгийн эзэн эцэг, түмэн наст Богд Чингис хаан хэмээн дуудаж, есөнтөө мөргөвэй. Тэр өдөр Чингис хаанд баярын их хурим өргөөд олон бүгдээр ханаталаа хуримлалаа" гэж өгүүлжээ.

"Дөчин түмэн Бидэ (бид) улсын эзэн болоод зарлиг болоруун мунданин явж нармайг зовон зөөж зонхилон хураахуйя мунгинаж, зоволдон, жаргалдан хүчээн үлэмж өгсөн молор эрдэнэ мэт энэхүү Бидэ улс минь мунгаан үзэтэл зовбас бээр (зовсноор), ерөнхийн гол болсоноор хөдлөхийн дээд Хөх Монгол хэмээгдэхүй" (Саган сэцэн. Эрдэнийн товч.УБ.87-р тал) хаанд "хас буу (хас эрдэнэ) тамга" өргөн барьсныг зарим сурвалжид бичсэн байдаг. Чингис хаан, хаан болоод хаан төр байгуулах албанд үнэнээр зүтгэсэн олон хүмүүсийг хичээсэн зүтгэл, хийсэн гавъяанд нь тохируулан мянганы ноён, түмний ноён, чэрби болгож есөн эндэнд ортол үл яллах, дархлах, хатнаа өгөх, дуртай цагтаа орж гаран, юу хүссэнээ авдаг эрх олгох зэрэг зүйл зүйлийн шагнал урамшлыг гавъяа зүтгэлийн нь дурдан байж олгов. Эхэлж итгэн ирж, эргэж буцалтгүй хүчээн өгсөн олон хүн мянганы ноёд болов. Бүгд 95 мянган болов. Баруун, төв, зүүн түмэн байгуулж Боорч, Наяа, Мухулайгаар ахлуулав.

Ер нь нэг үгээр хэлэхэд төр улс байгуулахад хичнээн их, хичнээн үнэнч үйлчилснээр нь төчнөөн их хэргэм, зэрэг, шагнал, соёрхол гардуулжээ. Өөрийн амь аврахад тусалсан боржигидийн боол, зарц явсан Сорхон шар;

Бадай, Хишилиг гурвыг мянганы ноён болгож, хамгийн дээд шагнал буюу газар нутаг сонгуулан дархан эрхтэй (олз, орлогоосоо хаанд хишиг өгдөггүй) болгож, эд баялгийг ёстой л сэтгэл харамгүй үлэмж их өгсөн. Дараа нь засаг цааз, хууль ёс тогтоон тунхаглажээ. Мөн 1204 оноос хүүхэд, дүү нартаа заалгаж эхэлсэн уйгаржин монгол бичгийг төрийн бичиг болгож, тамга, бичиг эрхлэгчээр Татангуаг томилжээ. Их цэргийн ерөнхий жанжинаар Хувилайг томилжээ. Хишигтэн, хэвтүүл, торгон цэргийг түмд хүргэж, мянганы ноёдоос илүү эрх мэдэлтэй болгож, ээлж хишиг хэрхэн солилцохыг хүртэл нарийн тогтоожээ. Хэлсэн, шийдсэн, тогтсон зарлиг зэргийг "Хөх дэвтэрт" бичиж байхыг үүрэг болгож Шихихутагийг улсын заргач болгов. Их монгол улс байгуулж, 3 түмний ноён, 95 мянганы ноён томилох, гавъяатан жанжин нараа шагнахаас эхлээд хишигтэн хэвтүүл, торгон цэрэг, ээлж солих хүртэл, нүүдлийг хэн мэдэж хэн нь их нүүдлий урд, хэн нь ард явах зэргийг хүртэл нарийн заасан хаан төрийн зохион байгуулалтын талаар хамгийн дэлгэрэнгүй 202-р зүйлээс эхлэж 234-р зүйл хамран өгүүлжээ. Чингис хааны олон байлдаанаас бүр илүү чухал болгон онцгой дэлгэрэнгүй товойлгон бичсэн нь Хамаг монгол аймгийн хан болсон тухай болон Их монгол улсын хаан болсон тухай хамгийн гол хэсгийг ноён оргил болгон өгүүлсэн нь учиртай. Монголын нууц товчоо бол Чингис хааны байгуулсан **монгол төрийн түүх** байна. Монгол улсын хувьд Чингис хааны агуу их гавъяа нь монгол төр улс байгуулсан явдал болно.

Чингис хааны язгуур буюу угийн бичиг (мод)

Монголын нууц товчоонд Чингис хааны дээд 22 үеийн нэрийг заримын нь гэргийн хамт дурдсан байдаг. Яаж ийнхүү 22 үеийн нэрийг дурдсан бэ? Гэдэг асуудал гарна. Монголчууд нэн эртнээс үр хүүхэддээ уг гарал,

удам угсаагийн нь сайтар таниулан тогтоолгодог заншилтай байжээ. Нэг үгээр хэлбэл, ямар овог, ясны хэний хэн бэ гэдгээ сайтар мэддэг аман түүхийн уламжлалтай байжээ. Тухайлбал, Чингис хааныг боржигид овгийн хиад ястан (алтан урагийнхан, алтан ястан) гэдэг байжээ. Энэ талаар 1307-1311 оны үед персийн (одоогийн Ираны) алдарт эрдэмтэн байгалийн ухааны нэвтэрхий толь, түүх, ургамал судлал, хөдөө аж ахуй барилгын техникийн бүтээл туурвисан Рашид-ад-дин (1247-1318) Илхаант улсын Хасан хан (оросоор нь Газан-хан), Өлзийт ханы төрд шадар сайд байхдаа бичүүлсэн "Судрын чуулган" даа "Монголчууд төрсөн хүүхэд бүрдээ түүний уг удамыг нь тайлбарлан таниулж, ухааруулан хадгалуулдаг заншилтай учраас овог бүр яруу тод тогтоосон угийн бичигтэй (гэрийн үеийн түүхтэй). Ийм учраас уг удам, овог аймгаа мэдэхгүй нэгээхэн бээр үгүй. Уг удмаа хадгалдаг арабуудыг эс тооцвол, монголчуудаас өөр ийм заншилтай овог, аймаг байхгүй. ("Рашид-ад-дин. Сборник летописей История монголовъ, История Чингизъ-Хана (Пб. 1868" номын 8-р тал). Нууц товчоонд Чингис хаан өөрийн удам судраа мэддэг төдийгүй, Ван хан болон Тоорил (Хабул хааны үеийн боол)-ын удам судрыг сайн мэдэж байсан. Энэ уламжлал ямар нэг хэмжээгээр хожуу үе хүртэл, тодруулбал бараг ХХ зуун хүртэл үргэлжилжээ. Рашид-ад-дины өгүүлснээр угийн бичиг буюу гэрийн үеийн түүх (угийн бичиг) ялангуяа хааны удмынханд олон байжээ. Нууц товчооноос гадна олон түүх тухайлбал "Алтан дэвтэр", "Алтан хуйлмал" нэртэй түүх байжээ. (Бэхи (ноён), болон хааны номын санд)

Эртнээс өөрсдийгөө монгол гэж нэрлэдэг байсан овог, аймагууд бараг 2000 орчим жилийн өмнө дайсагналцан тулалдаж ердөө хоёр эрэгтэй, хоёр эмэгтэй үлджээ. Хоёр эрэгтэйн нэр нь Нүкүзъ (Чонос), Кыянь (Хиан) юм. Өмнөх номын 135-р тал. "Тэр хоёр өрх айл дайснаас айн тийшээ нэвтэрэн очиход бэрх бартаатай ганц нарийн зөргөөс өөр хаанаасаа ч орох замгүй

уул хад, их ой хүрээлсэн хэцүү газарт очжээ... Тэр газрын нэр нь Эргүнэ-Кун (Эргэнэ-Хун)... тэдний удам олон жилд тэр газраа сууж, өнөржин үржжээ... газрын зай нь давчдан хүрэлцэхгүй болхоор тэр сүрхий хавцал, уулын давчуу сүвээс ямар сайн арга, хялбар замаар гарахыг бие биеэсээ зөвшин асуулджээ. Тэд... төмрийн хүдрийн орд газрыг олцгоожээ. Тэд бүгдээр цуглаж, ойд их түлээ зэхэж, бүхэл бүтэн тулмаар нүүрс бэлтгэж, далан морь, шар нядлаж, ширий нь бүхэл өвчин, төмөрчний хөөрөг хийгээд, түлээ нүүрсийг тэр хэвгий уулын бэлийг хайлан урстал нэгэн зэрэг хөөрөгдөж байхаар зэхжээ. Тэгээд хэмжээлшгүй их төмөр авч, уулын сүвийг онгойлгожээ. Тэд нар хавцлаас цөм цуг нүүдэллэж уудам тал газар гарцгаажээ". (Монголын ардын аман зохиолын дээж бичиг. Хоёр дахь хэвлэл. УБ. Номын 213-214-р тал.1*). Эргүнэ-хунаас гарагсадын дунд "зарим овгийн удирдагч, тэргүүн бэхи (ноён) Бөрт чоно байлаа. Добун баян, гэргий Алан гоо болон өөр хэд хэдэн овог нь чухам Бөрт чонын удам юм. Бөрт чоно нь олон гэргийтэй байсан бөгөөд авааль гэргий Гоо маралын хамгаас азтай хаан суусан хүү нь Бидежи-хаан(Батачи хан) юм.(Өмнө дурдсан орос судрын чуулганы 4-р тал) Нууц товчоонд дурдсан Чингис хааны дээд 22 үе нь үнэн байдалд тохирох эсэхийг тогтоох боломжгүй ч гэсэн үнэхээр бахархахгүй байхын аргагүй түүхийн баримт юм. Монголын нууц товчоо, Лу. Алтан товч хоёрын Чингис хааны дээдсийн жагсаалт ердөө ганц хүнээр зөрж байна. Үүнд Лу.Алтан товчид Чингис хааны дээдэс 23 үеийг бичжээ. Хабич баатрын дараа Бэгэр (Бигэр) баатрыг "Хураангуй алтан товч", "Эрдэнийн товч"(76-р тал) "Асрагч нэртийн түүх (9)", "Гангийн урсгал"(43), "Монголын боржигод овгийн түүх"(32), "Алтан хүрдэн мянган хигээст"(19), "Мэргэн гэгээний алтан товч"(18), "Хөх түүх"(45), "Эрдэнийн эрих"(131), "Болор толь"(387), гэсэн 10 түүхийн сурвалжид дурдсан байна. Иймд монголын нууц товчоонд Бэгэр баатрыг

орхижээ гэж үзэж болох байна. Ингэвэл Чингис хааны дээдэс 23 болно. Зарим сурвалж 22 үед баригдаж, Бэгэр баатрыг оруулсан хирнээ Хайду Хураангуй алтан товч, Эрдэнийн товч, Асрагч нэртийн түүх, Хөх түүх, Эрдэнийн эрихэд орхисон байна. Мэргэн гэгээний алтан товч, болор тольд Хачи хүлэгийг орхисон байна. Монголын нууц товчоонд Мэнэн тудуйн хүү нь Хачи хүлэг, Хачин, Хачиу, Хачула, Хачиун, Харандай, Начин баатар долоон бөлгөө.(45) Хачи хүлэгийн хүү Хайду Номалун эхээс төрсөн.(46) Элдэндэй, Ардажавын "Монголын нууц товчооны сийрүүлэл-тайлбар. Өвөрмонголын Сурган хүмүүжлийн хэвлэлийн хороо. 1986. Номын 65,66-р тал".

Рашид-ад-дин Бодончарын хүүхэд гэж Бука(Буха), Буктай(Бухтай) хоёрт дурдсан нь үнэн хэрэг дээрээ хоёр ах Буху хатаги, Бухату салжи хоёрын эхний нэрийг дурдсан шиг байна. Бодончарын хүү Хабич, түүний хүү Бэгир хоёрын нэр орхижээ.

Лу. Алтан товчид "Маха тудуны Номалун торгон гэргийгээс долоон хөвгүүн төржихүй. Анхны ах нь Хачи хүлэг, Хачин, Хачиу, Хачила, Харалдай, Хачуун, Начин баатар долоон бөлгөө. Хачи хүлэгийн хүү Хайду нэрт бөлгөө". (Лу.Алтан товч.УБ. 1990. Номын 8-р хуудасны арын нүүр). "Маха" үгийг нууц товчоо, судрын чуулган хоёрт "Мэнэн" гэсэн. Судрын чуулганд Дутум-Мөнөн (өмнө дурдсан 1868 оны орос номын 14-р тал). Алтан товчид нууц товчооны өмнө дурдсан 45-р зүйлд "Мэнэн тудуны" ард "Номалун торгон гэргий" гэж 46-ээс үг оруулж утгыг нь өөрчилжээ. Энэ зөв үү? Монголын нууц товчоо нь манай ууган түүхийн сурвалж гэдэг нь маргаангүй үнэн тул нууц товчооны үгийг илүү хүндэтгэн авч үзэх нь аргагүй шүү дээ. Гэвч бас шууд тулгаж болохгүй. Учрыг нь олох гэж оролдоё. (Энд "торгон гэргий" үгийг алтан товчид сүүлд нэмжээ. "Торгон" нь "тарган" үгийг буруу бичсэн нь байна. Учир нь судрын чуулган болон

монгол зарим сурвалжид "Номалун тарган" гэдэг). Цааш нь Хачи хүлэгийн 6 дүү ямар ямар овогтон болсныг нууц товчоо, Лу.Алтан товч хоёрт үндсэндээ адилхан өгүүлдэг. Лу.Алтан товчид "Хачины хүү Ноёгидай нэрт бөлгөө" өгүүлбэр орхиж "ноёмсог авирт" гэж эхэлсэн. Гэтэл судрын чуулганд "Дутум-Мэнэн 9 хүүхэдтэй. 8 нь алуулсан, ганц Хайду үлдсэн. Энэ 9 хүүхдийн нь эх Мунулун хатан бас Мунулун-Тарган гэдэг"(дурдсан орос номын 17-р тал). Хайду-хан нь Дутум-Мэнэний ач гэж ахмад Бэхүүдийн хадгалдаг "Алтан хуйлмалд" дурджээ. Гэвч энэ үгийг хүндэтгэн үзэх аргагүй юм гэж Рашид-ад-дин өгүүлжээ. (дурдсан номын 13-р тал). Гэтэл энэ нь харин нууц товчооны өгүүллээр Хайду нь Мэнэн тудуны ач гэсэнтэй тохирч байна. Судрын чуулганы ганц Хайду үлдсэн гэдэг нь Дай Юан улсын түүх, мэргэн гэгээний алтан товч (Махагарьд Мөнрөл хатан гэсэн), болор эрх зэрэгт Номалун хатан жалайр аймгийн хүүхдүүдийг тэргээр дайруулж алж, шархдуулсан тул тэд өшөө авч Номалун хатан, түүний хүүхдүүдийг алж ганц Хайдуг нууж үлдээж авга ах Начин нь аварсан гэдэгтэй тохирч байна. Хэрэв Мэнэн тудун (Маха Тудун), Номалун хатан хоёрын хүүхдүүд (Хайдугаас бусад нь) алуулсан бол нууц товчоо, Лу.Алтан товч хоёрт Хачи Хүлэгийн 5 дүүгийн ноёгидай, барулас, эрдэмт барула, төдөгөн барула, будаад, адархан овог хэрхэн үүсэх билээ. Харин Хайдуг зарим сурвалжид боржигид овогтой гэснээс өөр ах, дүү нарын нь талаар огт дурддаггүй. Иймд Хайдугийн ах нар нь эхнэр, үр хүүхдийн хамт алуулж, ганц Хайду үлдсэн нь үнэн байх нь. Нэгэнт Мэнэн тудуны хүүхдүүд алуулаагүй гэдэг нь нууц товчоо, Лу.Алтан товч хоёроос тодорхой ба нууц товчоо "алтан хуйлмал" (Судрын чуулганд дурдсан) хоёрт Хайдуг Мэнэн тудуны ач гэсэн тул Номалун нь Мэнэн тудуны гэргий бус, харин Хачи хүлгийн гэргий болж нууц товчооны "Хачи хүлэгийн хүү Хайду Номулун эхээс төрсөн" гэдэг нь үнэн байна.

Хачи хүлэг, Номулун гэргий хоёр 9 буюу 7 хүүхэдтэй, отгон нь Хайду. Хайдугийн ах нар, эхнэр хүүхэд нь жалайруудад алуулж Хайдуг нууж (түлээн дор буюу бүрхээрт эсвэл бүр хөхүүрт) үлдээж Авга ах Начин баатар нь авч, гэртээ өсгөж бойжуулжээ. Хожим нас бие гүйцэж, Начин баатар авгын хамт жалайруудаас өшөө авч тэднийг боол болгожээ. Хайду хан болж, Начин баатар туслагч болж ихэд алдаршсан гэж Мэргэн гэгээний алтан товч, гангийн урсгал, алтан хүрдэн мянган хигээст, болор эрх, дай юан улсын түүх зэрэгт өгүүлсэн.

Нууц товчооны 51-р зүйлд "Хутула хааны хүүд Зечи, Гирмау, Алтан гурван бөлгөө. Хулан баатрын хүү нь Их Чэрэн бөлгөө. Бадай, Хишилиг хоёр дархадын ноён тэр бөлгөө. Хадаан, Төдөөн хоёр ураг үгүй бөлгөө" гэсэн. "Бадай, Хишилиг... ноён тэр бөлгөө" өгүүлбэрийн өмнө хойно нь Хабул хааны 3 хүүхдийн үр хүүхдийг өгүүлсэн нь ер авцалдахгүй байна. Учир нь хэдийгээр Чингис хааны алтан амийг аварч дархан ноён болсон ч гэсэн, Хабул хааны ачийн адуучин (зарц) хүнийг энд дурдах ёсгүй билээ. Бусад түүхэн сурвалжид огт байдаггүй. Монголын эхний "таван хааны үнэн түүхийг бичих үед Хишилигийн ач улсын түүхийн хүрээлэнгийн эрхлэгч бөгөөд улсын түүхийн найруулагч, түүх бичгийн захирал байсан Хорихусуны ("Дай Юан улсын бичиг. Өвөрмонголын Соёлын хэвлэлийн хороо. 1987" номын 15-р тал, оршил) хийсэн хэрэг. Чингис хааны өөд болохоосоо өмнөхөн хэлсэн үгэнд бас "Хувилай хүүхний үг өөр буй" (Лу.Алтан товч.УБ. 1990. Номын 126-р хуудасны эхний нүүр. Бас өөр хэд хэдэн түүхэн сурвалжид байдаг) гэсэн илт зусардсан өмнөх, хойнох үгтэйгээ авцалдахгүй үг бичсэн байдаг. Энэ бараг Хувилай хаан, Хорхусан хоёрын "наймаа" байж магад. (Мөн өмнө дурдсан номын 304-р тал). "Жи (Zhi) Юаны 25-р оны (1288) хаврын дундад сард Се до цолт Са ли ман зэргийн түшмэд хааны өвгөдийн магад хуулийн дуудаар орсонд Шизу хаан

(Хувилай) зарлиг болоруун: "Тайзунг хааны явдлыг ч бичсэн нь үнэн ... руйзунг (Тулуй) хааны явдалыг өчүүхэн солжихуй" гэсэн. Юу сольсон гэдэг нь тодорхойгүй нь харамсалтай. Лу.Алтан товчид (Лу.Алтан товч нь Хувилай хааны хааны үед зохиосон "Алтан дэвтэр" зэргийг ашигласан буюу эсвэл Чингис хааны хэсгийг тэр үед зохиосон байх). "Чингис Богд эзний бие бэрх чилээрхэж бас Тулуй эзэн чилээ болсонд ... нэгэн сайн болвоос нэгэн нь муу буй хэмээгсэнд ... Тулуй эзэн бурхан болов". (Лу.Алтан товч.УБ.1990. номын 114-р хуудасны 2-р нүүр) гэсэн. Гэтэл яагаад нууц товчооны Өгэдэй хааны хэсэгт Өгэдэй хааны золиос болсон Тулуйг Чингис хааны золиос болгов? Түүхийг илт гуйвуулахын учир юу вэ? Цаашид Тулуйг нас барсан хэмээн үзэж үүндээ тохируулан бичсэн. Өгэдэй хааны хэсгийг нууц товчооноос огт өөрөөр өгүүлсэн. Гүюг хааны дараа Мөнх хаан суусан, тодруулж хэлбэл, хаан ширээ Тулуйд шилжсэнийг зөвтгөх үүднээс ийнхүү сольсон юм биш байгаа даа. Хувилай хаан ийнхүү солиход нөлөөлсөн юм биш байгаа даа. Шар тууж (47-р тал) эрдэнийн товчид Тулуй эзнийг сэрүүн ахуйд өөд болсон гэсэн. "Нууц товчооны 255-р зүйлд "Өгэдэйн урагт "Өлөнд хучивч үхэр үл идэх, өөхөнд хучавч нохой үл идэх төрвөөс миний ураг дор нэгэнүү нь сайн үлү төрөх ажуу хэмээн зарлиг" болов гэснийг нэмсэн ч байж магад (зарим эрдэмтэний өгүүлдэгээр)*.

"Эрдэнийн товч", "Алтан хүрдэн мянган хигээст", "Мэргэн гэгээний алтан товч" зэрэгт Дува (Дуа) сохорын дөрвөн хүүхдийн нэрийг "Доной, Догшин, Эмнэг, Эрх" гэж бичээд "ойрад, өөлд, баатад, хойд хэрнүүд дөрвөн овогтон болвой. (Эрдэнийн товч.УБ.1961. номын 73-р тал) гэсэн. Харин Бөрт чоныг Батсанаа, Батцагаан хоёр хүүтэй байсан бөгөөд Батсанаагийн удам тайчууд овогтон болсон гэсэн нь нууц товчоо, Лу.Алтан товч судрын чуулган зэрэгтэй тохирохгүй худал зүйл болно. Эрдэнийн

товчид Бэгтэр, Бэлгүдэйн эхийг Тагш хатан (номын 78-р тал) гэсэн. Лу.Алтан товчид Бартан баатар, Есүхэй баатрын хоёр дахь хатан хоёрын нэрийг Сочигил үжин гэсэн. Судрын чуулганд "Сүнигүл фүжин" гэсэн. Есүхэй баатрын хоёр дахь хатны нэр нь Тагш, Бардан баатрын хатны нэр Сочигил үжин (Сүнигүл фүжин) ажээ. Мэргэн гэгээний алтан товч нь Хасарыг хэт дөвийлгөж харин ч Чингис хааныг үл ойшоох аясаар бичсэн ба Өүлэн (Өөлэн) хатныг Есүхэй баатартай нэгэн жил нас барсан гэж худал бичсэн боловч Есүхэй баатрын нас барсан оныг цагаан барс жил гэж анх мэдээлсэн бөгөөд Батачи ханыг Бөрт чонын 29 насан дээр гарсан, Тамажийг Батачи ханы 21 насан дээр гарсан (Мэргэн гэгээн. Алтан товч. Өвөрмонголын Соёлын хэвлэлийн хороо.1998 номын 41-р тал) гэх мэтээр хүүхэдийг нь эцгийнхээ тэдэн насан дээр гарсан гэсэн нь тун гайхалтай.(Ната Алтан эрихдээ үүнийг иш татан өгүүлсэн.) "Бодунчарын төрсөн жил нь сүнг улсын тайсу кан боо хэмээгсэний гуравдугаар оны улаан морин жил" (өмнө дурдсан номын 42-р тал) гэсэн. "Бодунчарын улс гүрэн нь маш олон болсон дор бүгдийг Монгол улс хэмээн нэрийдбэй. Сүнг төр лүгээ зохицон судар бичиг эрдмийг туулбай. Гэр дор төр ёсны багштай, хээр дор замын сахиултай, гэгээн онол утгын тогтоолтой гэж бичсэн.(өмнө дурдсан номын 46-р тал) "Бодончар хан нь удмын мод (угийн бичиг)ны үрийн цөм нь юм.(10) "Бодончар нь Алан гоогийн гурав дахь хүү, олон монгол овгийн удирдагч, эзэн бөгөөд дэндүү зоригтой, дайчин нэгэн юм". (өмнө дурдсан "Судрын чуулганы" 12-р тал) гэсэнтэй үндсэндээ тохирч байна. Добу мэргэний Булаг хатан Буху, Бухачи хоёр хөвгүүнтэй гээд дараа нь Алаг хатан авсан ба шалтгаантай болсон хойно Добу мэргэн нас барсан (42-р тал) гэх мэт өмнөх Добу мэргэн нас барсан (42-р тал) гэх мэт бусад сурвалжуудад байдаггүй, нууц товчооноос зөрсөн мэдээ дурдсан. Энд Мэргэн гэгээн Бодончарыг тэнгэрийн хүү, Алангоог гэрлээр

жирэмсэлсэн гэж үздэг өмнөх түүхчидийн өгүүлснийг няцаажээ. Мэргэн гэгээний Алтан товчийг Алтан эрих, Хөх түүх, Болор толь ашиглан бичсэн. Ер нь Мэргэн гэгээн өмнөх түүх бичлэгт нилээн шүүмжлэлтэй хандсан. Добун мэргэний Алан гоо хатныг Хөх түүхэд "нүүр хийгээд хацар дэлгэр, жигд цагаан шүдтэй, нүд агуу, хамар өндөр тэгш, улаан уруултай, бие зөөлөн, үс хар, зүс маш тунгалаг, дуун яруу, хөлсөн хир ба нойр зоог өчүүхэн, нууц орон зөөлөн, зузаан үс унгас цөөн, их зааны явдалтай зөвшөөрөх эргигч шар үсүн үгүй бөгөөд гоо нарийн биетэй тэр мэт бэлгэ чанар төгссөн" (43,44-р тал) гэсэн. Добун мэргэний нас барсан хойно Алангоо хатаны Добун мэргэнээс гарсан Бэлгүдэй, Бүгүнүдэй хоёр хүүд (хүү) нь энэ эх, бидний ах дүү үе хая хүн үгүй, эр үгүй бөөтөл эд гурван хүүд төрүүлби. "Гэр дотор ганц Маалиг баяуудай хүн буюу. Эд гурван хүүд түнийх буюу зэ" (18) гэж нууц товчоонд өгүүлдэг.

Хүннүгийн үеэс (Сыма Циний түүхийн тэмдэглэл), Алтан хан хүртэл, эр хүн тэжээж чадах хэрээр хичнээн ч эхнэртэй байж болдог ба хэрэв нөхөр нь нас барвал, нөхрийнх нь ах, дүү, бүр төрсөн хүүхэд нь бус бол өөр эхнэрийн хүү нь ч аавынхаа эхнэртэй сууж болдог заншил ёсоор эхийгээ "ах дүү үе хая хүн үгүй" (үе хая нь үеэлд хаяалд ах дүүгийн хүүхдүүд) байтал гэж өгүүлсэн байна. Үнэхээр ч Добун мэргэний төрсөн ах Дува сохор (сохор гэдэг нь анчин гэсэн утгатай урианхай үг гэж би 1990 онд Урлаг утга зохиол сониноос уншсан санагдана.) нас барсан ба 4 хүү нь хаяад нүүсэн болохоор юуны "үе хая" байх вэ дээ. Алангоо эх хоёр хүүхдийнхээ тийнхүү ярилцахыг ухаарч мэдээд хонины бага зэрэг үнэртэй бололтой мах чанаж өгөөд хэлдэг нь учиртай (хавар махны ховор цагт мах чанаж өгч хүүхдүүдээ уярааж байгаа хэрэг). Үнэн худлыг хослуулан "цэгээн шар хүн гэрт өрх тотгын гэгээ бээр орож, хээл минь билиж (илбиж) гэгээ нь хээл дор минь шингэх бөлгөө." (21) гэдэг нь хэрэг дээрээ хүн

орж ирээд хурьцсан санааг хүүхдүүдээ эвтэйхэн хэлж буй хэрэг.

Хедөө хүүхдийг ходоод (гэдсийг) илж, үнсэж хурьцахыг битүүгээр ходоолох гэж ярьдаг тохиол байдгийг би хүүхэд байхдаа сонссон. "Ээжээ, ах эгч хоёр ходоолоод байсан" гэж 5-6 настай хүүхэд ээждээ хэлж хорь гарсан, гэртээ байсан эгчээ ичээсэн гэдэг.)

Алангоо хүн орж ирдэгийг нуусангүй. Харин "гэрэл нь хээлд шингэсэн" гэж урнаар гуйвуулаад нар сартай холбож "гарах нар сарны хилээр шар нохой мэт шарвалзаж (баярлаж) гарах бөлгөө" гэсэн (21) буцаад хүн болсон нь сонирхолтой. "Гэрэл", "нар", "сар" хэрэглэж, хаалгаар бус "өрх, тотгын гэгээгээр орж ирдэг" ер бусын, тодруулбал "тэнгэрийн хүүд" болгон дүрсэлж хожим хан болно гэж хэлсэн нь биелсэн. Эцсийн дүнд хүн орж ирээд хээлийг нь илээд баярлаад гардаг байна.

Хожмын түүхчид сүсэг бишрэлээр далимдуулан Бодончарыг тэнгэрийн хүү болгосон. Энэ нь үнэндээ Чингис хааны Тэнгэрээс заяат Берт чонын удам тасарсаныг нөхөх аятайхан шалтаг болж "гэрлээр жирэмсэлсэн" домог үүсжээ.

Иймд Бодончар бол Маалиг баядын хүү гэсэн Бэлгүдэй, Бүгүнүдэй хоёрын үг үнэн бөгөөд эх Алангоогийн хариулт үнэндээ үүнийг няцааж чадсангүй ээ. Ингэхлээр Боржигин овогийнхон баядын нэг салбар байна.

Берт чонын удам Добу мэргэн хүрээд тасарсан гэдгийг шамба (Бямба) "асрагч нэртийн түүх", "Гомбожав тангийн урсгал" мэргэн гэгээний алтан товч зэрэгт дурдсан.

Гэвч Бодончар нь уг удам буюу яс махан талаасаа Берт чоноос тасарсан болохоос бус ухаан бодлоос нь тасраагүй төдийгүй харин ч сайн сайхан, тухайлбал амьдралын төлөө нугаршгүй дайчин тэмцэгч хатанзоригт уужуу сэтгэлт гэдгээ хагас жил хиртэй өвсөн нэмбүүл (овоохойд) амьдарч, дараа нь "бие тэргүүн, дээл захат сайн" гээд адангхан урианхайчуудыг оруулж

авснаар харагдаж байна. Цаашдаа монгол олон овогоо нэгтгэн удирдаж хамаг монголын эх үүсвэрийг тавьсан гэдгийг үнэмшихгүй байхын аргагүй. Тодруулж хэлбэл, Бөрт чонын бэхи (ноён) явсан, Бадачийн хан явсан өв уламжлалыг орхиогүй төдийгүй шинэ нөхцөлд улам ч бататган хөгжүүлжээ. Нууц товчоонд хамгийн түрүүнд Хорчи өвгөн "Бодончар богд" гэдэг. Рашид-ад-дин, мэргэн гэгээн (Лувсандамбийжалсан) Бодончар хан (хаан) гэсэн.

Иймд Чингис хааны дээд үе нь 23 үе байна. Бөртэ чоноос Добу мэргэн нь 12 үе, 13 дахь үе нь Алангоо хатны Бодончар мунхаг байна. Бодончар мунхагаас Ёсүхэй баатар нь 11 үе болж байна.

Рашид ад-дины үед удмын мод буюу угийн бичиг, гэрийн үеийн түүхийн хэд хэдэн хувилбар, гэхдээ зөрчилтэй хувилбарууд байжээ.

Рашид ад-дин Бөртэ чоноос Ёсүхэй баатрыг оролцуулан 18 үе дурдаж 5 үе орхижээ. Рашид ад-дин нууц товчоо буюу түүнтэй хамгийн дөхүү Лу-Алтан товчийн эхийг олж үзэж чадсангүй. Юан улсын үед түүхийн хүрээлэнгийн захирал, хааны итгэмжит сайдад хүртэл түүх зохиоход нь нууц товчоог үзүүлээгүй тухай Баяр гуай өгүүлсэнийг сийрүүлэе. "Юан улсын Вен зонг Заяат хаан Төв Төмөр 1331 оны дөрвөн сараас эхлэн "дэлхийг зарчимлах их дүрэм" хэмээх цуврал бичигийг зохиож найруулуулав. Үүнийг найруулуулан бичихэд Чингис хааны үеийн материал дутагдаж байсан учраас ерөнхий найруулагчийн тушаал хариуцсан бичгийн мэргэдийн хүрээлэнгийн эрдэмтэн Юй Жий "улсын бичиг товчооноор өвөг хаан Тайзугаас инагшийн үйл явдлын нэмэн бичсүгэй хэмээн гуйсан" гуйдал нь хааны зөвшөөрөл олсон боловч бичгийн мэргэдийн хүрээлэнгийн зарлиг хүлээсэн сайд Ташихай "товчооныг гадны хүнээр уламжлуулж үл боломой" (Юан улсын судрын 181-р боть "Юй Жийгийн намтар") хэмээн өгч үзүүлсэн үгүй. (Баяр галиглав. Монголын нууц товчоон. Тэргүүн. Өвөрмонголын Ардын хэвлэлийн хороо.1998" номын өмнөх үг"). Ийм

учраас нууц товчооны зарим мэдээг түүхчид зөвхөн итгэлт хүний амнаас л сонсож байсан учир тэр нь яг үнэн байх баталгаагүй юм. Ер нь "алтан дэвтэр" нь нууц товчоог мэдэх хүмүүсээр ахин яриулсан нь байж магадгүй. Гэхдээ энд зарим нэг заавар өгсөн байж болзошгүй. I-V Чингис хаан болон зарим хүний угийн бичиг (мод) үз.

I. Чингис хааны угийн товчоон (угийн бичиг (мод), буюу ургийн

бичиг)

1. Монголын нууц товчоо (Цэрэнсодном)	2. Лу. Алтан товч	3. Хураангуй алтан товч (Булаг)
1. Бөрт чоно, Гоо марал	1. Бөрт чоно, Гоо марал	1. Бөрт чоно, Гоо марал
2. Батачи хан	2. Бат цагаан	2. Бадай цагаан
3. Тамача	3. Тамачин	3. Тэмүчин (Тамачин)
4. Хоричар Мэргэн	4. Хоричар мэргэн	4. Хоричал (Хорицар) мэргэн
5. Уужим борхул	5. Уужим буурал	5. Уужим буурал
6. Салихачу	6. Сали галзуу	6. Сали галзуу
7. Их нүдэн	7. Их нүдэн	7. Их нүдэн
8. Сэмсочи	8. Сэмсочи	8. Сэмсочи
9. Харчу	9. Харачус	9. Саль галзуу (Харацус)
10. Боржигидай мэргэн Монголжин гоо	10. Боржигидай Мэргэн, Монголжингоо	10. Боржигидай мэргэн
11. Торголжин баян Борогчин гоо	11. Торголжин баян Борогчин гоо	11. Торголчин (Торголжин) баян Борогчин гоо
12. Добун мэргэн Алан гоо	12. Добун мэргэн Алан гоо	12. Добу мэргэн Алун гоо
13.1. Бодончар мунхаг (10)	13. 1. Бодончар мунхаг	13. 1. Бодончар
14.2. Хабичи баатар (9)	14. 2. Хабичи баатар	14. 2. Хабичи баатар
15.3. Мэнэн tudун (8)	15. 3. Бэгир баатар	15. 3. Бигир баатар
16.4. Хачи хүлэг Номулун(7)	16. 4. Маха tudун	16. 4. Маха tudэн
	17. 5. Хачи хүлэг	17. 5. Хачи хүлэг
17. 5. Хайду (6)	18. 6. Хайду	18. 6. Байшинхор догшин
18. 6. Байшинхор догшин (5)	19. 7. Байшинхор догшин	19. 7. Тумбинай сэцэн
19.7. Тумбинай сэцэн (4)	20. 8. Тумбыхай сэцэн	20. 8. Хабул хаан
20. 8. Хабул хаан (3)	21. 9. Хабул хаан	21. 9. Бардам баатар
21. 9. Бартанбаатар (2)	22. 10. Бартан баатар	22. 10. Есүхэй баатар
22. 10. Есүхэй баатар (1)	23. 11. Есүхэй баатар	

Чингис хааны угийн товчоон 3-6

4. Саган сэцэн Эрдэнийн товч	5. Рашид ад-дин судрын чуулган	6. Дай Юан улсын түүх
1. Бөрт чоно, Гоо марал	1. Бөрт чоно, Гоо марал	

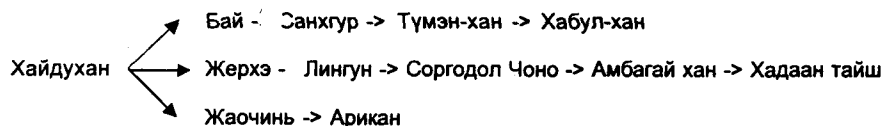
2. Батцагаан Батсанаа	2. Битеж-Хаан (Батачи хан)
3. Тамацаг	3. Тимаж
4. Хоричар мэргэн	4. Кигу-мэргэн
5. Уужим буурал	5. Кучум-Бугрул
6. Сали галзуу	6. Их-нидүн
7. Их нүдэн	7. Сам-Сочи
8. Сэм сочи	8. Халы-Хажу
9. Хали Харчу	9. Дубун-баян
10. Боржигидай мэргэн
Монголжин гоо	10. Будунжар
11. Торголжин баян
Борогчин гоо	11. Буха, Бухтай
12. Дува (Дуа) сохор
Добун мэргэн
Алун гоо	12. Дутумь Мэнэн
13. 1. Бодончар мунхаг	13. Хайду-Хан
14. 2. Хабич баатар (хан язгуурт)	14. Бай-сангхур
15. 3. Бигир баатар	15. Түмэн-хан
16. 4. Маха тудан	16. Хабул хаан
17. 5. Хачи хүлэг	17. Бартанбаатар
18. 6. Байшинхор догшин	18. Есүхэй баатар
19. 7. Тумбихай сэцэн	
20. 8. Хабул хаан	
21. 9. Бардам баатар	
22. 10. Есүхэй баатар	

1. Алан гоо
2. Бодонцар
3. Хабич хүлэг баатар
4. Маха тудун Моналун
5. Хайду
6. Бай шонхор
7. Тумбинай
8. Хабул хаан
9. Бардам баатар
10. Есүхэй баатар

Тайлбар:

I. Бухагийн хүү Дутум-мэнэн гэснээс дүгнэвэл Буха нь Бэгир баатар баймаар

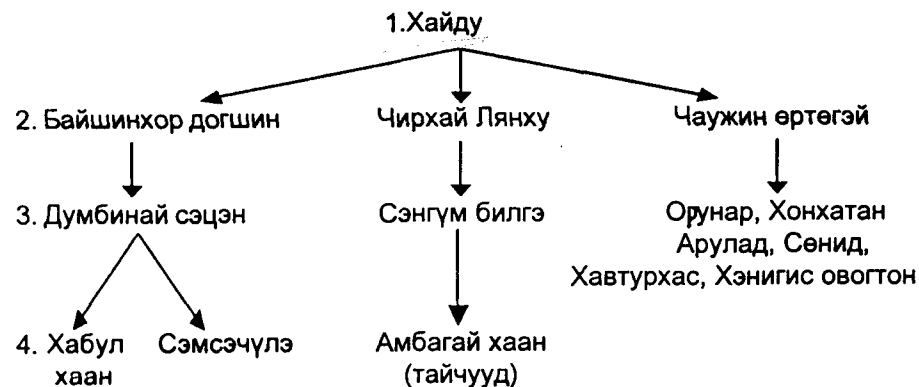
II. (Судрын чуулган)

III. (Судрын чуулган)

	Соргодул - Чоно
Жерхэ-Лингунь	Гэндү - Чоно
	Өлөгчин - Чоно

IV. Монголын нууц товчоо

5. Охин бархаг (6) Хутугту Жүрхи - (7) Сача бэхи, Тайчу

Барданбаатар (6) Мэнгэт хиан, Нэхүн тайш, Есүхэй баатар, Даридай отчигин

Сочигил үжин

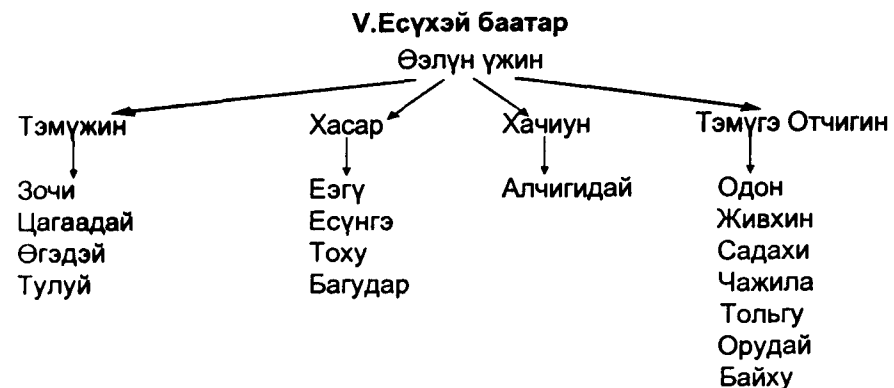
Хутуг т у Мөнгүр -> Бүри бөх

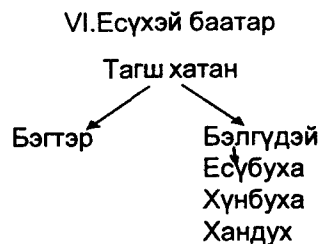
Хутула хаан -> Зочи, Гирмау, Алтан отчигин

Хулан -> Их Чэрэн -> Нарийн Гэгээн

Хадаан

Төдөгөөн

^{дээр}
Инжиннашийн үе залгамж

1. Чингис /1162/
2. Толи эзэн /Тулуй/
3. Хувилай сэцэн хаан
4. Чингим хунтайж
5. Дармабала
6. Буянт хаан
7. Заяат хаан
8. Тогоон төмөр хаан
9. Усхал хаан
10. Хархуцас хан
11. Ажи тайжи
12. Абарай хан
13. Хуурцаг хан
14. Баянмөнх жонон
15. Барсболд хан
16. Алтангэгээн дай юан хан
17. Сэнгэдүүрэн хан
18. Засаг Бэйс Хүмү ноён
19. Засаг бэйс Гүнчигжав ноён
20. Доржиял ноён
21. Чинбишрэлт ноён
22. Диндов ноён
23. Лхаван норбуу
24. Туслагч Ванчинбала ноён
25. Инжиннаши /1837-1891/ (Хөх судар. Тэргүүн дэвтэр. 18-19-р тал)

Чингис хааны өөд болсон нь

1. Чингис хааныг өөд болсон тухай нууц товчоонд өгүүлсэн нь
2. Хураангуй , Лу. Алтан товч зэрэгт ан агнахад "гоо марал, бөрт чоно, хөх бор морьтой хар хүн орох" гэсэн нь
3. Чингис хааны нууц оронг гэмтүүлээд Гүрбэлжин гоо зугатан Хар мөрөнд унаж үхсэн нь
4. Шударга хаан, Чингис хаан хоёрыг идтэн болгосон нь

Нууц товчооны 265-р зүйлд "Нохой жил (1226) ийн намар Чингис хаан тангуд иргэнд морилов... Есүй хатныг авч одов... Өвөл Ар бухын олон хулад (хулан) авалбаас...Чингис хаан зост борыг унаж бөлгөө. Хулад даариж ирвээс зост бор үргэж, Чингис хааныг мориноос унаваас, мариан (бие) маш өвдөж Чуурханд буув. Тэр шөнө хоновоос манагар Есүй хатан өгүүлэрүүн: "хөвгүүд ноёд хэлэллэдүтхүн (хэлэлцэгтүн). Хаан шөнө мариа халуун хонов" хэмээвээ." (Элдэндэй 880-р тал)

Чингис хаан шархдаад, хөвгүүд, ноёд хэлэлцээд буцъя гэтэл Чингис хаан "Тангуд иргэн биднийг зүрх ядан харив хэмээхүүн, бид элч...илэж (илгээж) ...үгий нь ухаж ...ицаваас (няцваас, буцваас) болжээ."(880-881-р тал) гэв. Үнэхээр элч илгээтэл "Аша Гамбу (Хамба) өгүүлэрүүн Дайранхуй үгэс би өгүүллээ. Эдүй бээр бөөсү (бөгөөсү) та монгол хадхалдаа сурч хатхалдсу гэвээс би...Алашай зорьж надур ирэгтүн, тэнд хадхалдъя" гэжээ. (881-р тал) "Энэ үгийг Чингис хаанаа хүргэвээс, Чингис хаан мариа халуун аруун (байруун, байхад) өгүүлэрүүн "Же дели (тийм), ийм их үг өгүүлүүлж хэр ицагдахуй (буцахуй), үхэрүүн (үхсэн ч) үг дор шахаж явъя" хэмээж "мөнх тэнгэр чи мэд" хэмээн Чингис хаан Алашаас зорьж хүрч, Аша Гамбаг авч тэрэм гэрт, тэмээн ачаат иргэнийг нь үнэсээр хийстэл (881-тал) талуулж (олзолуулж) ... цэргийн хүнийг "баригсаар (барьснаан) ологсоор (олсноон) авагтун" хэмээн зарлиг болов" (882-р тал) Ийнхүү Чингис хаан мориноос унаж бэртэж бие нь олон хоног халуурч

байсан ч Аша Гамбын их үгэнд эрс дургүйцэж эр зориг гаргаж цэргүүдээ тулалдуулж ялжээ. Аргагүй л цэргийн их жанжны үг, үйл мөн дөө. "Тангуд иргэн үг өгүүлж, үгэндээ үл хүрэхийн тул тангуд иргэнд Чингис хаан аялан моходгож (мохоож) ирж гахай жил (1227 он) Чингис хаан тэнгэрт гарав" (268,898-р тал) гэдэг.

Хураангуй алтан товчид "Гахай жилд эзэн богд Есүй хатныг авч мордон" (Хураангуй алтан товч. Өвөрмонголын Сурган хүмүүжлийн хэвлэлийн хороо. 1989 номын 65-р тал) гэж байгаа нь тангуд улс уруу довтолсныг өгүүлсэн биз. Хангай ханд их ав талбихуйдаан зарлав. "Бөрт чоно, гоо марал орох буй, түүнийг бүү ал. Хөх бор морьт бужигар үст хар хүн орох буй. Түүнийг амьд барь" (66-р тал) гэж үнэмшихийн аргагүй зүйл өгүүлдэг. Чоно, буга орохын хажуугаар хүн орно гэдэг юу гэсэн үг вэ? "Хөх бор морьтыг барьж, чи "хэнийх буй" гэж асууваа. Дуун эс гарав. Эзэнд авч ирж өгөв. Эзэн асуув. "Монголын богд эзэн цэрэг мордов гэж Шударга хаан харуул гаргаж билээ. Хөлт моринд үл гардах, Хөсболд хөх бор гэгч билээ. Гүйцэгдэв. Дөрвөн таваг минь хувирахуй болов. (67-р тал)" гэсэн.

Тэр тангуд улсын оруулж... лууван хааныг зусаж, түрэмгий балгасунаа богд эзэн хүнд хала хучиж (халууцаж) алтан амиан гархуй цагт" (73-р тал) гэсэн. Яагаад халуурсныг бичсэнгүй ээ. Гүрбэлжин гоо хатныг автал тэр хатан "өнгө минь таны цэргийн тоосонд хиртэв." (71-р тал) усанд орья гэж Чингис хаанаас зөвшөөрөл авч яваад усанд үхсэн гэдэг Лу.Алтан товчид Эс хамбыг (Аша Гамбыг) барьж, ... иргэнийг нь үнсээр хийстэл талвай. (124-р хуудас, эхний нүүр) гэсэн. Шар туужид "Гүрбэлжин гоо хатан нууц орон даан химхис хавтуулж эзний нууц орон гэм болгоод дутааж хар мөрөнд унаж үхвэй ... Тэндээс эзний чилээ бэрхдэн амь нь ойртохуй дор " гэж бичсэн (Шара туджи. Монгольская Летопись XVII века М. Л. 1957" номын 34, 35-р тал)

"Динг (улаагчин) гахай жил ... тангуд улсад морилон орох зуур хангай ханыг ав талбин бүхүйд эзэн ... гоо марал, ... бөрт чоно орох ... бүү аладхун... Хөх бор морьтой хар хүн оромуй" (Саган сэцэн. Эрдэнийн товч 1961. УБ номын 121-р тал) гэж өмнө өгүүлсэнтэй адил өгүүлээд "Гүрбэлжин гоо хатан биеэ ухиан (угаан) харьж ... шөнө умтагсан хойно эзний алтан биед гэм болсноор ... эзэн чилээ бэрхдэн амь нь ойртохуйд.. " 126, 127-р тал) гэсэн.

Сияа (тангуд) улсыг тогтоогоод буцаж намар нь Хөх хияны доорд мөрнөө буусанд хааны сүрээр чилэвэй, ... гэрээс зарлиг болж хальсан (Лубсандамбийжалсан Алтан товч. Өвөрмонголын Соёлын хэвлэлийн хороо 1998" номын 64-р тал) гэсэн.

"Зарим бичигт... Гүрбэлжин гоо хатныг асарсанаас хумсаар нууц дор хуулж гэм болбой хэмээжүхэй" (Дармаа. Алтан хүрдэн мянган хигээст Өвөр монголын Ардын хэвлэлийн хороо 1987" номын 82-83-р тал) гэсэн.

Рашипунцаг болор эрихдээ "Чингис хаан ... Гүрбэлжин гоо хатныг асарсан шалтгаанаар халив хэмээжүхүй. (Болор эрих. Өвөр монголын Ардын хэвлэлийн хороо 1985" номын 139-р тал) гээд шүүмжлэн "Хэрэвдээ Гүрбэлжин гоо хатны учраар хальсан нь үнэн л бөгөөс хятадын судар хийгч мэргэд нарийвчлан гаргаж тэмдэглэлтэй ажи" (136-р тал) Энэ болон ... Хасрын догшин сумаар тэднийг (шударга хааны цэргийг) хядсан ... зэргийн хэрэг цөм худал хуурмаг нь маш илэрхий (136-р тал)

"Шударга хааны хатан Гүрбэлжин гоог биедэн аван атал ... тэр бээр муу сэтгэж (сэтгэвч) өчүүхэн хөнөөлийг үйлдэвч хорлон эс чадаад ... түүндээн гэмшиж өөрөөн дутаан... хөр мөрөнд унаж үхэв" (Хөх түүх. Өвөрмонголын Сурган хүмүүжүүлэх хэвлэлийн хороо. 1996" номын 52-р тал) гэсэн.

"Чингис эзний бие морьноос шилжсэн учраа бага чилээрхсэн боловч ... улаагчин гахай жил тангуд улсад морилон одох зуур ... гоо марал, бөрт

чоно ... хөх бор морьтой хар хүн ... " (Галдан Эрдэнийн эрх. Өвөр монголын Ардын хэвлэлийн хороо 1999 " номын 138-р тал) гээд "Гүрбэлжин гоо хатан бээр Чингис хаанаа муу санаж өчүүхэн хөнөөл үйлдэвч хорлон эс чадаад түүнээ гэмшиж хар мөрнөө унан үхвэй. (139-р тал) гэсэн.

"Чингис эзнийг шударгын хатан хороовой хэмээдэг... нь Султан хааны Үнэгэн хэмээгч нэгэн нялх хөвгүүнтэй ирснийг хавт Хасар хатан болгон авсан ажгуу. Тэр Үнэгий өчүүхэн хөвгүүн бээр урьд эцэг Султан ханыг алсан ба тэжээсэн эцэг Хасарынг худдулагсан (худганд хорьсон) хоёр бүрд Чингис эзнээ өслөн тийм муу алдарыг тархаасан хэмээмой" (Жимбадорж Болор толь. Үндэстэний хэвлэлийн хороо.Бээжин 1984" номын 422-р тал)

Шарын шашны үүднээс төвд (тангудыг эзлэнэ гэдэг тэр тусмаа хааныг нь бурхан гэдэг байхад үнэмшихэд бэрх байсан биз. Тийм ч учраас ав хийснийг мушгин гуйвуулж гоо марал, бөрт чоно, хүн гурвыг оруулж, тэр хүн нь шударга хааныг "өглөө могой болох, түүнд барьж үл болох үдэд хүрэн эрээн барс болох түүнд барьж үл болох, үдэш гоо шар хөвгүүн болж хатан лугаа наадаж суух буй. Түүнд барьж болох гэж хэлэв" (Лу. Алтан товч. УБ 1990" номын 123-р хуудасны арын нүүр) гэсэн ба "эмгэн монголын цэргийг угтан ирээд эр агтадыг харааж үхүүлбэй. (мөн нүүр) гэсэн. Худагт хорьсон Хасарыг гаргаж харвүүлж тэр эмгэнийг алуулсан (Хасараас өөр хүн харваж алж чадахгүй гэж) гэсэн. "Шударга хааныг могой болсон цагт эзэн (Чингис хаан) гарьд болов. Барс болсон цагт нь эзэн арслан болов. Хөвгүүн болсон цагт нь эзэн өвгөн болж баривай. (124-р хуудас эхний нүүр) Та миний уландор гурав хугасхийж эвхсэн эрээн хошлон буй. Түүгээр боож ал гэв... Гүрбэлжин гоо хатныг минь хар хумснаас эхлэн бүгдийг нэгжидгүн хэмээгээд үхвэй. Эзэн богд Гүрбэлжин гоо хатныг авбай: (124-р хуудасны арын нүүр) гэв. Ийнхүү нууц товчоог

үлэмж ашигласан Лу. Алтан товч шашны нөлөөнд автан, Хасарыг өмөөрөх үүднээс мушгин гуйвуулжээ.

Нөхөр болох шударга хаан нь алуулсан, тангудуудад их хатуу хандсан тул Гүрбэлжин гоо хатан зугатан хар мөрөнд унаж үхсэн байж болно(үүнээс хойш хатны гол гэсэн гэдэг). Харин Гүрбэлжин гоо хатныг авахын төлөө тангудтай байлдсан гэдэг худал юм.

Нууц товчоонд бичсэн нь ёстой илүү ч үгүй, дутуу ч үгүй үнэн байх нь ээ. Итгэхээс өөр арга алга.

2000.VII.14

Монголын нууц товчоог бичиж дууссан оны тухай

(Монголын нууц товчоог бичиж дууссан оны тухай мэдээ нууц товчооны төгсгөл, тодруулж хэлбэл 282-р зүйлд "Их хуралд хуриж (хурж) хулгана жил хуран сард Хэлүрэний (Хэрлэний) Хөдөө аралын Долоон болдог, Шилхинцэг хоёр зуураа ордос (олон ордон) бууж, бүхүй дор бичиж дуусба" гэсэн. (Элдэндэй, Ардажав) Монголын нууц товчоон-сийрүүлэл, тайлбар. 1986 номын 972-р тал)

Хөдөө арал бол Тэмүжиний хаан суусан газар гэдгийг Хураангуй алтан товч, Лу.Алтан товч, Асрагч нэртийн түүхэнд Гилүгэдэй баатрын Чингис хааны шарил ачсан тэргийг шаварт суухад шүлэглэн хэлсэн үгэнд "Хэрлэний хөдөө аралаа хан суусан газар чинь" гэж (Лу.Алтан товч. УБ.1990, Монгол бичгээр,127-р хуудасны эхний нүүр) дам өгүүлсэн Шар тууж, Эрдэнийн товч, Хөх түүх, Болор толь, Эрдэнийн эрихэд шууд "Хөдөө аралд" хан суусан гэсэн. Энэ бол Тэмүжиний Хамаг монгол аймгийн хаан болсон газар. Бас Өгэдэй хааны хан суусан газар болно. Иймд хөдөө арал бол хааны ордон буудаг газар байна. "Хуран сарыг" 7 дугаар сар гэж үздэг.

Энд дурдан байгаа хулгана жилийн махбод буюу өнгийг заагаагүй тул 1228, 1240, 1252 зэрэг онуудаас олж тогтоох хэрэгтэй байна.

Нууц товчооны 269-р зүйлд “Хулгана жил Чагадай, Бат тэргүүтэн баруун гарын хөвгүүд, Отчигин ноён, Егү, Есүнгэ тэргүүтэн зүүн гарын хөвгүүд, Тулуй тэргүүтэн гол хөвгүүд, охид, хүргэд, түмэтийн, мянгатын ноёд бүрэн болж, Хэлүрэний Хөдөө аралаа гүрээр хуриж Чингис хааны .. зарлигаар Өгүдэй (Өгэдэй) хааныг хан өргөвэй” гэж бичсэн. (Өмнө дурдсан Элдэндэй гуайн номын 891-р тал) Энд өгүүлж байгаа хулгана жил нь шороо буюу шар хулгана жил гэдэг нь тодорхой. Чингис хааныг оршуулаад буйр сэлгэн хааны олон ордон (ордос) буугаад их хуралдай (хурал) хуралджээ.

Ийнхүү 1228 он буюу шороон хулгана жил нь 282-р зүйлд заасан нөхцөл бүрэн тохирч байна. Ингэхлээр 1228 онд нууц товчооны Чингис хааны хэсгийг бичиж дуусжээ. Чингис хааны хэсгийг анх эхэлж бичсэний бодит гэрч нь “Лу.Алтан товчид: Нууц товчооны зөвхөн Чингис хааны хэсэг байдаг явдал юм. “Цэндийн Хандсүрэн. Цэнд гүн ба Монголын нууц товчоо.УБ.1997” номын 40 дүгээр талд “Юан улсын нууц түүх 10 дэвтрийн гадна бас дараа зохиосон хоёр дэвтэр” гэсэн. Энэ бол Е Дэхүйн 1908 онд барласан “Монголын нууц товчооны” оршил болно.

Чингис хааны хэсгийг 1228 онд бичиж дууссан гэдэг саналыг анх хятадын түүхч Дин Цянь гаргажээ. Японы З.Ишхама (1940 онд), Т.Кобаяси (1954 онд), С.Уемура(1955), австралийн И де Рахевильц (1965), өвөрмонголын И.Иринчин (1984), Ш.Гаадамба (1988), Америкийн Ф.И.Кливез нар мөн энэ саналыг дэмждэг байна. “Mongolica K750 летию “Сокровенного сказания.М.”Наука. 1993” номын 49 дүгээр талд германы М.Таубе “магадгүй бид, 12 жилээр хоцорсон биш биз” гэж 750 жилийн ойд зориулсан өгүүлэлдээ бичсэн.

Төвдийн түүхч Гунгаадоржийн 1346 онд бичсэн “Улаан дэвтэрд” дурдсан

“Их товчоон” бол Нууц товчооны Чингис хааны хэсэг буюу Чингис хаан, Өгэдэй хоёрын хэсгийг нийлүүлсэн нь байж магадгүй.

Өгэдэй хаан улаан бичин жил (1236 он) “Есөн зүйлийн шастирыг сайтар орчуулан бичүүлээд, өмнөөн уншуулж ялган айлдадбай (Есөн зүйлийн шастир хэмээгч Цжи си-ийн бичсэн Жүнг бичиг буй)” Тэдүй эрхин түшмэдийн хөвгүүд ач нар дор шастир бичгийг сургуулаад хууль ёсыг ялган өгүүлж, богдосын явдлыг ухуулан, Биян Шиу Со нэрт яамныг .. Жинг жий Со яамныг байгуулбай. Түүнээс улам бичгийн төр мандлугаа” (“Дай юан улсын түүх” Бээжин. 1987 номын 100-р тал) гэсэн. Ийнхүү Өгэдэй хаан хятадын түүх шастирыг сонирхон уншуулж, хүүхэд багачуудад ялган тайлбарлаж байсан юм чинь эцэг Чингис хааны түүхийг бүр ч илүү сонирхож байсан нь мэдээж хэрэг. Нэг үгээр хэлбэл, Өгэдэй хаан суурин орны (тухайлбал Алтан улсын) төрийн бодлогыг авч хэрэгжүүлж байсан хэрэг. Засгийн хэргийг ерөнхийлэн шийтгэх “Чжүншү шэн” яамыг 1231 онд багуулж хидан Елюй Чуцайд хариуцуулжээ. Женхайг (Чингай) баруун гарын түшмэл болгожээ. (Өмнө дурдсан номын 88 дугаар тал) Чингай нь бичиг хариуцсан бөгөөд сударч (зарлиг, ер өдөр тутмын явдал, түүхийг бичигч буюу эрхлэгч) түшмэл байсан бололтой.

1240 онд Бат, Гүюг, Мөнх тэргүүтэй гол ван, түшмэдүүд өрнөдөд (орос, польш зэрэг оронд) байлдаж байсан ба бас урагшаа Сүн улстай ч байлдаж байсан тул энэ цагаан хулгана жил (1240) их хуралдай хуралдах боломж ч үгүй, шаардлага ч үгүй юм. Бас Өгэдэй хааны амьд байтал хааны түүхийг “бичиж дуусав” гэж бичих боломжгүй юм.

1241 онд “Хаврын дундад сар дор Тайзунг хаан авад одоод хүндэд чилээрхсэн дор эмч үзээд өгүүлэрүүн: амины судал буурчухуй хэмээхүй дор хуангхэу Наймалжин ихэд айж Елюй Чуцайг авч ирээд асуубаас ... айлдахарун: Эдүгээ ер шунахай муу хүмүнийг хэрэглэсний тулд тэд цол

баан худалдаж эд таваарыг авумуй. Жич бас баригдсан ял үгүй иргэн олон буй. Эртний хүмүний өгүүлсэн ану нигэн сайн үг өгүүлбээс муу ер гараму (гармуу) хэмэчүхүй. Эдүгээ дэлхий дахины эрүү дор оруулсныг гаргаваас зохимуу хэмээвээс хуангхү зөвшөөж гаргатугай хэмээхүй дор Елюй Чуцай дээд эзний зарлиг үгүй бөгөөс үл болмой хэмээхүй дор мөн тэдүй хааны чилээн өчүүхэн амус хийбэй. Елүй Чуцай орж эрүүтэнийг гаргасугай гэж айладхаваас хаан зарлиг болж үл чадан толгой баан гэгэлүгээ. Тэр шөнө эмч мөнхүү үзвээс амины судал сайн болжухуй ... Өвлийн дундад сар дор тайзунг хаан авалаар (ав хийхээр) одсугай хэмээхүй дор Елюй Чуцай дай и одоныг тоолж үзээд авлаваас үл зохимуу хэмээвээс (111, 112-р тал) хааны дэргэдэх нөхөд харвах намнахыг ятгах бөгөөс жаргалт бус хэмээв. Тэдүй хаан авлаар одоод ... одо ла хе ман (Абдурман) нэрт түшмэл дарс авч ирсэнд хаан шөнө дөл болтол зоогловой. Тэр шөнө үүр гийхүй дор хаан төрөл өгүтгэв. (138-р тал)" гэсэн. Харагчин туулай жил (1243 он) зуны дунд сар дор .. одо ма хегийн (Абдурманы) ялган өгүүлснийг сударын бичээч нар судар дор эс бичвээс гарыг нь огтолмуй хэмээхүй дор Елюй Чуцай өгүүлэрүүн: урьд хааны улсын төр бүгдийг өтэхү (өтөл) түшмэл дээн надур тушаасан бөлгөө. Сударын бичээчийн дор юун хабийа (хамаа) үйлийг ёсоор зохилдуулваас аюул үгүй, өөрийн зоригоор явмуй за. Хэрэв ёсон лугаа эс зохилдвоос бээр үхэхүйгээс үл аюун бөгөөтөл гар огтлохуй дор хэр аюуму хэмээвээс хуангхү үл зөвшөөрөхүй дор Елүй Чуцай их дуунаар өгүүлэрүүн: "өтэхү (өтөл) түшмэл би тайзу, тайзунг хаан дор хүчин өгч гучин илүү жил болтол хоёр сэтгэл барьсан үгүй. Эдүгээ намайг гэм үгүй бөгөөтөл алаж хэр болох хэмээв" (114-р тал)

1243 он гэхэд Өгэдэй хааны түүхийг бичээд дуусаж байсан ба харин нас барсныг бичих л үлдээд байжээ гэсэн дүгнэлт хийж болох юм.

Учир нь Наймалжин хатан судрын бичээчээр Өгэдэй хаан нас барсныг Абдурманы хэлснээр бич гэж Елюй Чуцайд тушаасан байна. Гэтэл Елүй Чуцай Өгэдэй хааны нас барсан талаар Абдурманы ялган хэлснийг хүлээн зөвшөөрөөгүй тул Наймалжин хатны зарлигийг эсэргүүцэж үл биелүүлжээ. Ингээд хөх луу жил буюу 1244 онд Елюй Чуцай ч нас барж товчоонд ч гар хүрээгүй бичигдсэн байдлаар нь хадгалсан бололтой. Чухамдаа Өгэдэй хааны хэсгийг бичиж дууссангүй, 1240 он буюу түүнээс өмнөх байдлыг бичсэнээр орхижээ. Нас барсныг бичихийн оронд 4 сайн үйл, 4 буруу үйл үйлдсэнийг нь бичсэн бололтой. Нас барсныг эс тооцвол Монголын нууц товчоон 1243 он буюу түүнээс өмнө бичиж дууссан гэж үзэж болох юм. (Монголын нууц товчоог хятадын Бао Тинбо (1805 онд), оросын И.П.Кафаров (1866 онд), хятадын Ли вэнь-тянь (1896 онд), японы Н.Мичиё (1907 онд), Ш.Хаттори (1940 онд), зөвлөлтийн С.А.Козин (1941 онд) Ц.Дамдинсүрэн (1947 онд), түргийн А.Темир(1949 онд), германы Э.Хэниш(1950), чехийн Поуха(1956), Х.Пэрлээ (1957 онд), японы Ш.Ивамура(1963 онд), Ш.Бира(1978 онд), Өвөр монголын Баяр (1981 онд) гуай нар 1240 онд бичсэн гэжээ) Монголын нууц товчоо нь монгол хүний монголоороо бичсэн Чингис хаан, Өгэдэй хаан хоёрын товч хураангуй нууц (иймд үнэн) түүх юм.

Гүюг хаан 1246-1248 онд хаан ширээнд суусан ба Мөнх хаан 1251-1259 онд хаан ширээнд суусан.

Хувилай хааны зарлигаар Өгэдэй хааны түүхийг шинээр бичүүлж Гүюг хааны түүхийг хэрэг дээрээ орхиж, харин Мөнх хааны түүхийг шууд ил түүх болгон бичүүлжээ. "Дай юан улсын түүх, Бээжин. 1987" номын 293-р талд Жи юаны 25-р он (1288 онд) "Хаврын дундад сард се му цолт Са ли маны зэргийн түшмэд хааны өвгөдийн магад хуулийг дуудаар орсонд Шизу хаан зарлиг болруун, тайзунг хааны (Өгэдэй) явдлыг бичсэн нь үнэн, руйзун

(Тулуй) хааны явдалд өчүүхэн сольжухуй. Динзунг хааны суусан нь эс удлаа. Түүнд юу өгүүлмү. Сиянзүн хааны явдлыг та эс мэдсэнээс бус мэдэх хүнээс асууваас зохимой хэмээв” гэсэн. Мөн жи юаны 27 дугаар онд (1290 онд) “Се му цолт салиман, хан лин Юан яамны Сиюу ши цолт Үлүдэй тайзунг хааны магад хуулийг өргөлөө” (өмнө дурдсан номын 295-р тал) гэсэн. өмнө нь тайзунг (Өгэдэй) хааны магад хууль, тодруулж хэлбэл: түүхийг үнэн бичжээ гэсэн атал энд ахиад өргөлөө гэдэг нь сонин. Өгэдэй хааных бус харин сиянзунг Мөнх хааны түүх байж магадгүй. Хувилай хааны хөдөө аралд очиж албан хэрэг явуулсан түүхийн баримт харагдахгүй ба үнэндээ ч Хувилай хаан Хөдөө аралд тухлах нүүргүй буй заа. Иймд Монголын нууц товчооныг 1264, 1276, 1288 онд Хөдөө аралд бичиж дууссан гэж хэлэхгүй ээ. Харин Мөнх хааны үед 1252 онд бичсэн тухай баримт харагдахгүй байна.

2001.IX.2

Иш татсан номын жагсаалт

I. Монголын нууц товчоо

1. Цэндийн Хандсүрэн. Цэндгүн ба Монголын нууц товчоо (Цэнд гүнгийн орчуулсан “Монголын нууц товчооны” гар бичмэл эх) УБ.1997. 64бтал,
2. Монголын нууц товчоо. Хуучин монгол хэлнээс одоогийн Монгол бичгийн хэлээр Цэндийн Дамдинсүрэн орчуулав. IV хэвлэл. 1990. Анх 1947 онд монгол бичгээр Улаанбаатарт хэвлүүлжээ. (редактор Ш. Нацагдорж) 256 тал.1957, 1976 онд кирил бичгээр хэвлүүлжээ. Өвөрмонголд 1957 онд хэвлэсэн.
3. а. Монголын нууц товчоон. Тэргүүн Дэд. Баяр галиглав. Өвөрмонголын Ардын хэвлэлийн хороо.II хэвлэл.1998. Анх 1980 онд 3 ботиор хэвлүүлжээ.
6. Монголын нууц товчоон. Монголын үндэстэний эртний уран зохиолын цуврал бичиг. Баяр гуай (3-200-р тал), Ц. Дамдинсүрэн (201-496-р тал) гуай хоёрын орчуулга. Өвөрмонголын Ардын хэвлэлийн хороо 1997.
4. “Монголын нууц товчооны” харгүүлан хянасан дэвтэр. Хуасай Дугаржав. Өвөрмонголын Соёлын хэвлэлийн хороо 1984. 274 тал.
5. Монголын нууц товчоо. Латинаар галиглаж хэвлүүлсэн Т. Дашцэдэн. УБ. 1985. 216 тал.
6. Монголын нууц товчоон. Шинээр орчуулж тайлбарласан Мансан. Өвөрмонголын Ардын хэвлэлийн хороо 1985. 494 тал.
7. Монголын нууц товчоон-сийрүүлэл тайлбар. Элдэндэй, Ардажав сийрүүлж тайлбарлав. Өвөрмонголын Сурган хүмүүжлийн хэвлэлийн хороо 1986.1046 тал (1-115 удиртгал, 1-974. Монголын нууц товчоон-сийрүүлэл тайлбар, 975-1031 хүн, овог, газрын нэрийн хэлхээс (монгол, хятад латин бичгээр бичсэн), 1031-1044 ашигласан номууд),
8. Монголын нууц товчоон. Ихэмянгудай Иринчиний сэргээлт. Өвөрмонголын Их сургуулийн хэвлэлийн хороо. 1987. Хөх хот. 288 тал.
9. Монголын нууц товчоо. Б. Сумъяабаатар. Үсгийн галиг. УБ. 1990. (Хятад галигийн хамт Ширатори Куракичийн латин галиг, худам монгол сийрүүлгийг нэг дор оруулсан.) 968 тал.
10. Монголын нууц товчоон. Худам (язгуур эртний) монгол бичгээр монгол бичиг, утга судлалын үүднээс Ш. Гаадамбын төсөөлөн нягталж сэргээсэн сийрүүлэг эх, тайлбар. УБ. 1990. (1-216 нь монголын нууц товчооны сийрүүлэг, 218-416-р тал нь “зарим үг, хэллэгийн тайлбар (691 үг тайлбарласан).
11. а. Монголын нууц товчоон” –ы орчуулга тайлбар Д. Цэрэнсодном. Үндэстэний хэвлэлийн хороо. Бээжин. 1993. 548 тал.
- б. Монголын нууц товчоо. Эрдэм шинжилгээний орчуулга. тайлбар. УБ. 2000. (5-28 оршил, удиртгал, 29-189 нь Монголын нууц товчоо (орчин цагийн монгол хэлний орчуулга) 190-366 нь үг хэллэгийн тайлбар (707 үг, хэллэг), 367-376 нь тайлбарласан үг хэллэгийн хэлхээс, 377-386 нь ном зүй.

II. Монголын болон гадаадын түүхэн сурвалж, орчин үеийн номын жагсаалт

1. Богдбаатар биеэр дайлсан тэмдэглэл. Г. Асралт, Хөх-Өндөр харгуулан орчуулав. Өвөрмонголын Соёлын хэвлэлийн хороо. 1985. 1-59-р тал нь "Богдбаатар биеэр дайлсан тэмдэглэл." 60-94-р тал нь орчуулгын тайлбар, 95-156-р тал Чжао Хуны "Монгол татарын тухай бүрэн тэмдэглэл" 159-252-р тал нь Пэн-Даяагийн "Хар татарын тухай хэргийн товч", 257-380-р тал нь Сяо Да Хенгийн "Монгол зан суртахууны тэмдэглэл" бас "Монгол үе залгамж" хавсаргасан.
2. Жүвэйни. Дэлхийг байлдан дагуулагчдын түүх. Дээд. Алтанбагана нар орчуулав. Өвөрмонголын Соёлын хэвлэлийн хороо. 1989. 556 тал
3. а. Рашид ад-дин. Сборникъ. Лѣтописей. История монголовъ История Чингизь-хана до восшествія его на престоль. СПб. 1868.
б. Судрын чуулган. Орчуулсан Ц.Сүрэнхорлоо. УБ. 1994.
4. Дай Юан улсын түүх. Дудин, Өлзийт нар орчуулав. Үндэстэний хэвлэлийн хороо. Бээжин 1987. 672 тал. Монгол тулгар бичгийн цуврал.
5. Дай Юан улсын бичиг. Дудин нар орчуулав. Өвөр Монголын Соёлын хэвлэлийн хороо. 1987. 642 тал.
6. Хадын үндсэн хураангуй алтан товч. Булаг харгуулан тайлбарлав. Өвөрмонголын Сурган хүмүүжлийн хэвлэлийн хороо. 1989. Монголын тулгар бичгийн цуврал. 441 тал.
7. а. Шар туджи. Монгольская летопись XVII века. Сводный текст перевод, введение и примечания Н.П. Шестиной. М.Л.1957. 168 тал.
б. Эртний монголын хаадын үндсэн их шар тууж оршив. Өлзийт эмхэтгэн харгуулан тайлбар хийв. Үндэстэний хэвлэлийн хороо. Бээжин. 137 тал.
8. а. Лувсанданзан. Эртний хаадын үндэслэсэн төр ёсны зохиолыг товчлон хураасан алтан товч оршвой. Оршил бичсэн Ш.Бира.УБ.1990.178.хуудас.
б. 1937 онд хоёр дэвтэр болгон анх хэвлүүлсэн. 1957, 1990 онд Ц.Шагдар гуай орчуулан кирил үсгээр хэвлүүлсэн.
9. Саган сэцэн. Эрдэний товч. Ү.Насанбалжир хэвлэлд бэлдэв. УБ.1961.
10. а. Бямба (Шамба). Асрагч нэртийн түүх. Х.Пэрлээ хэвлэлд бэлдэв. УБ. 1960.
б. Асрагч нэртийн түүх. Багана харгуулан буулгаж тайлбар хийв. Үндэстэний хэвлэлийн хороо. Бээжин. 1984. 319 тал. Монгол тулгар бичгийн цуврал.
11. а. Гомбожав Гангийн урсгал. Чойжи тулган харьцуулж тайлбарлав. Өвөрмонголын Ардын хэвлэлийн хороо. 1984 (Хоёр дахь хэвлэл) 180 тал.
б. Гомбожав. Чингис эзний алтан ургийн түүх. УБ. 1992 хуучин монголоос кирилл бичигт буулгасан Г. Билгүүн. УБ.103 тал. Анхны хэвлэл нь 1981 онд гарчээ.
12. Ломи. Монголын боржигид овгийн түүх. Нагуусайнхүү, Ардажав тулган харьцуулж тайлбарлав.Өвөрмонголын ардын хэвлэлийн хороо. 1989. 403 тал. Хоёрдахь хэвлэл 2000 он. Монгол тулгар бичгийн цуврал.
13. Дармаа.Алтан хүрдэн мянган хигээст. (Есөн зүйл бүлэгт алтан урагтны тод түүх, алтан ястны сэтгэлийн цэнгэл буюу алтан хүрдэн мянган хигээст хэмээх бичиг). Чойжи тулган харьцуулж тайлбарлав. Өвөрмонголын Ардын хэвлэлийн хороо 1987. 504 тал. Монгол тулгар бичгийн цуврал.

14. А. Лувсандамбийжалсан. (Мэргэн гэгээн) Алтан товч Өвөрмонголын Соёлын хэвлэлийн хороо. 1998. 278 тал.

Б. Балданжапов. Altan tobchi Монгольская летопись XVIII в Улан-Үдэ. 1970.496 тал (Их Монгол улсын үндэсний алтан товч).

15. Ната. Алтан эрих. (Монгол оронд шашин, төр тогтсон ёсыг сайтар өгүүлсэн тунгалаг ухаант залуусын хоолойн чимэг тунамал гэрэлт алтан эрих). Чойжи тулган харьцуулж тайлбарлав. Өвөр монголын Ардын хэвлэлийн хороо. 1991. 354 тал.

16. Хөх түүх. Булаг тулган харгуулж тайлбарлав. Өвөрмонголын Сурган хүмүүжлийн хэвлэлийн хороо. 1996. 589 тал. Монголын тулгар бичгийн цуврал

17. Галдан. Эрдэнийн эрих. Э.Ардажав тайлбарлав. Өвөрмонголын Ардын хэвлэлийн хороо.1999.660 тал.

18. Жамбадорж. Болор толь. Лю жен со тулган харьцуулж тайлбарлав. Үндэстэний хэвлэлийн хороо. Бээжин. 1984.589 тал. Монголын тулгар бичгийн цуврал.

19. Инжиннаш. Хөх судар (Их Юан улсын мандсан төрийн Хөх судар). Өвөрмонголын Ардын хэвлэлийн хороо. Тэргүүн дэвтэр. 1-682 тал. Дэд дэвтэр.683-1361. Гутгаар дэвтэр. 1363-2618 тал.

20. Доссоны Монголын түүх. Нэг. Асралт, Эрдэнэтөгс орчуулав. Өвөрмонголын Ардын хэвлэлийн хороо. 1988. 398 тал.

21. Ойрад түүхэн сурвалж бичиг. Өвөрмонголын Соёлын хэвлэлийн хороо 1985.

22. Г.Е.Грум-гружимайло. Западная монголия и урянхайсий край. Том II 1926.Л.

23. А.Амар Монголын товч түүх. УБ. 1935.

24. БНМАУ-ын түүх. 1954. 1984. (гурав дахь хэвлэл.)

25. Ц.Дамдинсүрэн. Монголын уран зохиолын тойм. УХГ.УБ. 1957. 160 тал.

26. БНМАУ-ын түүх I боть. УБ. 1966. 499 тал.

27. Ш.Бира. БНМАУ-ын түүх, соёл, түүх бичлэгийн асуудалд.ШУАХ.УБ. 1977

28. Монгол татарууд Ази-Европод. УБ. 1984. 574 тал.

29. Сайшаал. Чингис хааны товчоон. Дээд дэвтэр. Өвөрмонголын ардын хэвлэлийн хороо. Хоёр дахь хэвлэл. 1991.И. 668 тал (Анхны хэвлэл 1987 он).

30. Чингис хаан. Хубилай хаан. Кацүфүжи Такайси, Дэлгэрцогт нар орчуулав. Өвөрмонголын Сурган хүмүүжлийн хэвлэлийн хороо. 1987. 448 тал. Монголын тулгар бичгийн цуврал.

31. Ч.Хишигтогтох. Монголын эртний утга зохиолын судлал. Өвөрмонголын соёлын хэвлэлийн хороо.1988.

32. Д.Цэрэнпил, Б.Сэржээ. Монголын нууц товчооны ном зүй, судлалын тойм. УБ.1990.128 тал.

33. Ш.Нацагдорж. Чингис хааны цадиг. УБ. 1991. 334 тал.

34. Л.Хурцбаатар. Ч.Үзэм. Монголын бөө мөргөлийн тайлга, тахилгын соёл. Өвөрмонголын Соёлын хэвлэлийн хороо. 1991. 430 тал.

35. "Монголын нууц товчооны" судлал. Өвөрмонголын Ардын хэвлэлийн хороо. 1991. 740 тал

36. Mongolica. К 750 летию "Сокровенного сказания" Наука. М. 1993. 344 тал.

37. Ч.Далай. Монгол улсын түүх. Их монгол улс. 1206-1260. Дэд дэвтэр. УБ.

1994.258 тал.

38. Ж.Болдбаатар. Чингис хааны мэндэлсний 800 жилийн ойг тэмдэглэсэн паян. УБ. 1994.

39. "Монголын нууц товчоо"ны 750 жилийн ойд зориулсан олон улсын бага хурал. I.УБ. 1995. 307 тал.

40. Большая советская энциклопедия. М. Том 29. 1978.

41. Советский энциклопедический словарь. М.1985.

42. Оксфордская иллюстрированная энциклопедия. Том 3. "Весь мир".1999.

43. Я познаю мир. Иллюстрированная история с древнейших времени до XVIII века. Энциклопедия. АСТ. 1999.

III. Монгол хэл, толь бичиг

1. Б.Ринчен. Монгол бичгийн хэлний зүй. Дэд дэвтэр. Авиан зүй. ШУАХ. УБ. 1966. 407 тал.

2. Хорин нэгтийн тайлбар толь. (1716 он) Өвөрмонголын Ардын хэвлэлийн хороо. 1979.855 тал.

3. Монгол үгний тайлбар толь. Шагж найруулан зохиов. Үндэстний хэвлэлийн хороо. Бээжин. 1994.934 тал.

4. Я.Цэвэл. Монгол хэлний товч тайлбар толь. УБ.1966.912 тал.

5. Б. Ванжил. Хөх түлхүүр. Өвөрмонголын сурган хүмүүжлийн хэвлэлийн хороо. 1987. 698 тал.

6. Хорин наймтын тайлбар толь. Намжилмаа эмхлэв. Өвөрмонголын ардын хэвлэлийн хороо. 1994. 2014 тал.

Эхийг "ТЕКТНИК" ХХК-д бэлдэв.

II - 65694

* 0 2 0 6 5 6 9 4 *

83,3/5мо/П-915

1 800 жил, Чингис хааны мэндэлсний

840 жилийн ойд

Оюут овогтой Д.Пүрэвдорж

МОНГОЛЫН НУУЦ ТОВЧООНЫ ТАЙЛБАР

- * Бөрт чоно, Гоо марал хоёр түүхэн хүн болох нь
- * Чингис хааны төрсөн он, сар, өдрийг батлан өгүүлэх нь буюу Чингис хааны гурван чухал он
- * Чингис хааны төрсөн жил зэрэг чухал он, үйл явдлын товчоон
- * Есүхэй баатар хан болох нь
- * Тэмүжин Хамаг Монгол ба Их Монгол улсын хан болсон нь
- * Чингис хааны угийн мод
- * Монголын нууц товчоог бичиж дууссан оны тухай